

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI**

**WILLIAM TEMPLE'İN GIFFORD DERSLERİNDE
DOĞAL TEOLOJİ**

MUHAMMED URAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. ÖMER FARUK ERDEM**

KONYA-2024

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammed URAL		
	Numarası	20810201057		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Felsefesi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	William Temple'ın Gifford Derslerinde Doğal Teoloji			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Muhammed URAL

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammed URAL		
	Numarası	20810201057		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Din Felsefesi / Felsefe ve Din Bilimleri		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ömer Faruk ERDEM		
Tezin Adı	William Temple'ın Gifford Derslerinde Doğal Teoloji			

İngiltere başpiskoposluğu yapmış olan William Temple, doğal teoloji ana temasıyla bir buçuk asırdır varlığını devam ettiren Gifford kürsüsünde 1932-34 yıllarında “Doğa, İnsan ve Tanrı” isimli ders serisini sunmuştur. Bu çalışma, William Temple’ın doğal teoloji anlayışını bu dersler üzerinden ele almayı hedeflemektedir. Doğal teolojinin gereği ve sınırlarının belirlenmesinin ilahiyat alanında önemli problemlerin anlaşılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda söz konusu derslerin rehberliğinde dinlerin doğal teolojiye gereksinim duydukları iddiası temellendirilmeye çalışılmıştır. Doğal teoloji, tüm dini ve din dışı görüşlerin kullandığı ortak bir yöntem olarak belirlenmesine rağmen dinin alternatifi gibi görülmesinin nedenleri incelenmiştir. Bilim, felsefe ve din alanlarında sınırların belirlenmesi aralarındaki ilişkinin sağlıklı olabilmesi için önem taşımaktadır. Bilim ve felsefe metodu kullanması sebebiyle doğal teolojinin sınırları belirlenmeye çalışılmıştır. Felsefe ve bilimin inanca gerek kalmayacak şekilde temellendirilmesinin imkânı tartışılmıştır. Konuyla doğrudan münasebetleri olması sebebiyle değer, vahiy ve tapınma olguları incelenmiştir. Bu çalışma; din, felsefe ve bilim ilişkisinin belirlenmesinde zihnin bu alanların tümüne ihtiyaç duyduğunu ortaya koyma gayesi üzerinde şekillenmiştir ve çalışmanın temel iddiası bu üç alan beraber ele alınmadan anlamlı yargıların kurulamayacağıdır.

Anahtar Kelimeler: Doğal Teoloji, Din Bilim İlişkisi, Din Felsefe İlişkisi, Gifford Dersleri, William Temple

ABSTRACT

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Muhammed URAL		
	Student Number	20810201057		
	Department	Philosophy of Religion / Philosophy and Religious Studies		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Ömer Faruk ERDEM		
Title of the Thesis/Dissertation	Natural Theology in William Temple's Gifford Lectures			

William Temple, who was the archbishop of England, presented the lecture series titled "Nature, Man and God" in 1932-34 at the Gifford chair, which has existed for a century and a half with the main theme of natural theology. This study aims to examine William Temple's understanding of natural theology through these lessons. It is thought that determining the necessity and limits of natural theology will contribute to the understanding of important problems in the field of theology. In this context, with the guidance of these courses, the claim that religions need natural theology has been tried to be justified. Although natural theology is determined as a common method used by all religious and non-religious views, the reasons why it is seen as an alternative to religion are examined. Defining boundaries in the fields of science, philosophy and religion is important for the healthy relationship between them. Due to its use of scientific and philosophical methods, the boundaries of natural theology have been tried to be determined. The possibility of basing philosophy and science in a way that does not require belief has been discussed. The phenomena of value, revelation and worship were examined because they are directly related to the subject. This study: It is shaped with the aim of revealing that the mind needs all of these fields in determining the relationship between religion, philosophy and science, and the main claim of the study is that meaningful judgments cannot be made without considering these three fields together.

Keywords: Natural Theology, Din Bilim İlişkisi, Din Felsefe İlişkisi, Gifford Dersleri, William Temple

ÖNSÖZ

Din felsefesi disiplinin önemli problemlerinden biri de din ve diğer kurumların ilişkilerinin incelenmesidir. Din-felsefe ve din-bilim ilişkileri, Aydınlanma sonrası üzerinde birçok tartışmanın yaşandığı konular olarak görülmektedir. Bu ilişkilerin en bariz şekilde tezahür ettiği başlıklardan birisi de doğal teoloji olarak karşımıza çıkmaktadır.

Doğal teoloji, felsefe ve bilim metodu kullanılarak ilahiyat alanına dair düşünce üretme gayesinde olan bir disiplindir. Geçtiğimiz son iki yüz yılda din çalışmalarının bu bağlamda yürütülmesinin ağırlık kazandığı görülmektedir. Doğal teolojinin araştırılması adına günümüzde en önemli kuruluşlardan birisi de dört İskoç üniversitesinin ortak kürsüsü olan Gifford dersleri kürsüsüdür. Gifford kürsüsü bir buçuk asırlık geleneği ile ilahiyatın birçok alanından bilim ve felsefe araştırmalarını gündeme getirmektedir. Gifford kürsüsünün yurtdışında din felsefesi ve bilimleri branşlarında ciddi tanınırlığına karşın ülkemiz akademisinde gerekli ilgiyi görememesi çalışma konusu seçiminde bu kürsüde verilen derslere dair bir ilgi uyandırmıştır. Bu derslerden birini de İngiltere Başpiskoposluğu görevinde bulunmuş olan yenilikçi teolog William Temple vermiştir. William Temple din ve yeni entelektüel paradigmanın uzlaştırılması için çaba sarf etmiş önemli bir isimdir.

Bu çalışmada da William Temple’ın 1932-1934 yılları arasında Gifford kürsüsünden verdiği “Nature, Man and God” (Doğa, Tanrı ve İnsan) isimli ders serisinin doğal teolojiye bakışının incelenmesi hedeflenmiştir. Böylece din adamlığı görevinde bulunan, eleştirel düşünceye sahip bir teoloğun din-felsefe ve din-bilim ilişkisine dair görüşlerine ulaşma gayesi güdülmüştür. Din felsefe gerilimi, bir din felsefecisinin sıklıkla karşılaştığı ve bu konuya dair takındığı tavırla tüm çalışmalarını etkileyecek bir problem olarak düşünülebilir. Temple’ın dersleri bu soruşturmaya yaptığı katkı sebebiyle seçilmiştir. Derslerin incelenmesi esnasında Temple’ın bu iki alanının birbirine duyduğu ihtiyaca yaptığı vurguyla çalışma, dini alanda felsefenin işlevi ve sınırlarına dair bir araştırmaya evrilmiştir. Derslerde felsefe literatürünün terminolojisinden biraz uzak, özgür araştırma üslubunun benimsenmiş olması sadelik ve anlaşılabilirlik için önemli bir kolaylık sunmaktadır. Ancak aynı üslup Temple’ın görüşlerinin felsefe literatürü içindeki yerinin belirlenmesini zorlaştırmaktadır.

Ülkemizde din-felsefe ve din-bilim ilişkisine dair fazlaca eser ya da araştırma bulunmasına karşın doğal teoloji disiplininin incelenmesi adına çok daha az kaynağa rastlanmaktadır. Doğrudan doğal teoloji disiplini üzerine; Cafer Sadık YARAN “Naturel Theology in Christianity and Islam: Is There a Common Core?”, “Yeni Doğal Teoloji ve Doğu İslâm Felsefesi Mirası” isimli iki ve Kemal BATAK “Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü” isimli bir bilimsel dergi makalesi yayınlamışlardır. Ayrıca Filiz ER 2007 yılında savunduğu yüksek lisans tezi olan “Ontolojinin Dinî Tasavvurların İçeriğine Etkisi (Doğal Teoloji)” isimli çalışması da alana doğrudan katkısı bulunan çalışmalardan biridir.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında doğal teolojiye olan katkısı sebebiyle Gifford kürsüsü ve William Temple’in felsefi kişiliği tanıtılmış ve doğal teolojinin kavramsal çerçevesi ele alınmıştır. Birinci bölümde Temple’in derslerinde doğal teolojinin tanımı, tarihi, dinlerin bu disipline olan ihtiyaçları ve dinle doğal teoloji arasındaki gerilimin boyutu anlatılmaya çalışılmıştır. Bu gerilimin doğru tespiti için din, bilim ve felsefenin birbirleriyle ilişkileri ele alınmıştır. İkinci bölümde ise doğal teolojinin sınırlılıklarının ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu noktada Temple’in ontoloji, epistemoloji ve aksiyoloji alanında felsefenin sınırlılıklarına dair tespitleri toparlanmaya çalışılmıştır. Bu tespitler ışığında eksiksiz bir dünya görüşü için bilim, felsefe ve dine olan ihtiyaç vurgulanmıştır.

Çalışmanın her alanında özellikle sabırlı yönlendirmeleri ve anlayışı sebebiyle danışmanım kıymetli hocam Doç. Dr. Ömer Faruk ERDEM’e teşekkür ediyorum. Düzeltmeleri ile tezimin ilmi üslubuna önemli katkıları olan değerli jüri üyeleri hocalarım Prof. Dr. Naim ŞAHİN ve Prof. Dr. Osman Zahid ÇİFÇİ’ye, felsefi cesaretimin artmasında önemli katkıları olan kıymetli hocam Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ’a teşekkür ederim. Her daim yanımda olan, desteğini hep hissettiğim sevgili eşim Zeynep Sena’ya minnet ve muhabbetlerimi sunarım.

Muhammed URAL

KONYA-2024

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	v

GİRİŞ

WILLIAM TEMPLE, DOĞAL TEOLOJİ KAVRAMI VE GIFFORD DERSLERİ

1. William Temple'in Hayatı ve Eserleri	1
2. Doğal Teoloji Kavramı ve Çerçevesi	4
2.1. Teolojinin Sınır, Yöntem ve Amaçları	4
2.2. Teoloji ve Felsefede Doğal Kavramı	6
2.3. Doğal Teoloji ve Doğal Din Ayrımı	8
3. Gifford Kürsüsünün Kuruluşu ve Dersler	10
3.1. Gifford Kürsüsü, Kuruluş ve Hedefleri	10
3.2. Gifford Dersleri ve Doğal Teoloji	11
3.3. Temple'in Gifford Dersleri	13

BİRİNCİ BÖLÜM

WILLIAM TEMPLE'DA DOĞAL TEOLOJİ VE KLASİK TEOLOJİ AYRIMI

1. Temple'da Doğal Teolojinin Yöntemi ve Kapsamı	20
2. Temple İçin Doğal Teolojinin Klasik Teolojiden Ayrılışının Tarihi Süreci	23
3. Temple'a Göre Dinler ve Doğal Teoloji İlişkisi	26
3.1. Kaynak Olması Bakımından Doğal Teolojinin Dinlere Gereksinimi	26
3.2. Makuliyet Açısından Dinlerin Doğal Teolojiye İhtiyacı	28
4. Temple'ın Klasik Teoloji ve Doğal Teoloji Gerilimine Bakışı	30
4.1. Din-Bilim İlişkisi Açısından Ortaya Çıkan Gerilimin Nedenleri	32
4.1.1. Dinin Sınırlarının Dışına Çıkarılması Sebebiyle Ortaya Çıkan Gerilim	34
4.1.2. Bilimin Sınırlarının Dışına Çıkarılması Sebebiyle Ortaya Çıkan Gerilim	36
4.2. Felsefe ve Din İlişkisi Açısından Ortaya Çıkan Gerilim	37

4.2.1. Dindar Zihin ile Felsefi Sorgulayıcılığın Karşılaştırılması.....	39
4.2.2. Doğal Teoloğun İnancının Çalışmalarına Etkisinin İncelenmesi	40
4.3. Temple'ın Klasik Teoloji ve Doğal Teoloji Gerilimine Dair Uzlaştırma Çabası.....	43

İKİNCİ BÖLÜM

WILLIAM TEMPLE'DA DOĞAL TEOLOJİNİN SINIRLILIKLARI

1. Temple'a Göre Doğal Teolojinin Ontolojik Açıklamadaki Sınırları.....	50
1.1. Dinin Metafizik Açıklamalarının Anlaşılmasında Aklın Sınırları.....	50
1.2. Katı Akılcı Metafizik Sistem Kurmanın İmkânı.....	52
1.3. Kapsamlı Bir Ontolojik Anlayışta İnancın İşlevi.....	54
2. Temple'a Göre Doğal Teolojinin Epistemolojik Sınırları ve Vahyin Kabulünde Aklın İşlevi	56
3. Temple'da Doğal Teolojinin Aksiyoloji Açısından Sınırları	59
3.1. Toplumsal Düzen İçin Aşkın Yönlendirmeye Duyulan İhtiyaç.....	62
3.2. Felsefenin Değerler Alanındaki Sınırı	63
3.2.1. Değerlerin Öznel Yönünün İncelenmesi.....	65
3.2.2. Saf Aklın Ahlaki Değerleri Tespit Etmede Yetersizliği	67
4. Temple İçin İnsanın Tanrı ile İlişkisinde Doğal Teolojinin Sınırlılığı.....	71
5. Temple'da Akıl ve İnancın İnsan İçin Zorunluluğunun İncelenmesi	76
SONUÇ	80
KAYNAKÇA.....	82

KISALTMALAR

bk. : Bakınız

çev. : Çeviren

GİRİŞ

WILLIAM TEMPLE, DOĞAL TEOLOJİ KAVRAMI VE GIFFORD DERSLERİ

1. William Temple'in Hayatı ve Eserleri

William Temple, 1881 İngiltere Exeter'de dünyaya gelmiştir. Babası, ileride kendisinin de görev alacağı İngiltere'nin milli kilisesi olan Cantenbury Kilisesi Başpiskoposluğu görevini yürütmüş, önemli bir Hristiyan teolog ve din adamıdır.¹ Babasının da Cantenbury Başpiskoposluğu yaptığı göz önünde bulundurulduğunda çok küçük yaşlardan itibaren Anglikan cemaati içinde; din, devlet ve halkla yakın ilişkiler içinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Temple, felsefe eğitimini Oxford'da tamamlamıştır. Mezuniyetinden sonra henüz yirmili yaşlarının başlarında Oxford Quinn College'da felsefe dersleri vermeye başlamıştır. Otuzlu yaşlarına gelmeden rahiplik görevine atanmasının ardından sırasıyla; okul müdürlüğü, dekanlık ve rektörlük görevleri üstlenmiştir.² Eğitim alanında çalışırken, Anglikan Kilisesinin yönetim ve uygulamalarında köklü bir değişim isteyen Yaşam ve Özgürlük hareketinin lideri olmuştur. Bu değişim hareketi, Milli Kilisenin İngiltere'de sosyal devlet anlayışının hâkim olmasında ve toplumun her kesimine eşit hak ve özgürlükler verilmesinde öncülük etmesini talep etmekteydi. Bu hareket içerisinde sırasıyla Westminster Kanonluğu, Manchester Piskoposluğu, York Başpiskoposluğu ve nihai olarak Cantenbury Başpiskoposluğu görevlerini yürütmüştür.³ Üstlendiği görevlere bakıldığında bu reformist hareketin, İngiltere Kilisesi üzerinde kayda değer bir etkiye sahip olduğu görülmektedir Temple, İngiliz Kiliseler Konseyi ve Dünya Kiliseler Konseyi gibi kuruluşların ortaya çıkışında da önemli görevler üstlenmiştir.⁴ Söz konusu bu kuruluşlar, Hristiyan teolojisi içerisinde farklı düşüncelerin tartışılmalarına imkân tanımaktadır. Bu da bize

¹ "About William Temple", *Bournemouth William Temple Association* (Erişim 06 Aralık 2023).

² "Archbishop William Temple", *William Temple Foundation* (Erişim 06 Aralık 2023).

³ The Editors of Encyclopedia, "William Temple", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 05 Aralık 2023).

⁴ "From the archive: William Temple, Archbishop of Canterbury", *Church Times* (Erişim 07 Aralık 2023).

Temple'in inanç dünyasının gelişim, değişim ve diyaloga açık olduğunu göstermektedir.

William Temple, 1942-1944 yılları arasında Cantenbury Başpiskoposluğu görevinde bulunmuştur ve bu unvanıyla tanınmaktadır. Cantenbury Başpiskoposluğu, tüm Anglikan kiliselerini⁵ kendi bünyesinde barındırmaktadır ve Temple bu kurumun ruhani liderliğini yapmaktadır. Sir William Temple'in söz konusu bu görevi, Hristiyan teolojinin Protestan yorumu içinde hem idari hem de ruhani anlamda önemli bir role sahip olduğu anlamına gelmektedir. Bu önemli makamda yer almak, aynı zamanda siyasi arenayla da yakın ilişkiler içerisinde olmasına sebep olmuştur. Temple, İngiltere'de sosyal problemlerle de yakından ilgilenmekteydi. Halkın sorunları ve özellikle işçi sınıfına olan yakınlığı, "halkın piskoposu" olarak anılmasına neden olmuştur.

Sosyal ve siyasi arenadaki aktif rolünün felsefesini de derinden etkilemiş olduğunu düşünmek mümkündür. Zira kilisenin yüzyıllar boyu takip ettiği halktan kopuk ve dayatmacı yöntemleri kırmak için doğal teolojiye yöneldiği fikri akla gelebilir. İngiltere Başbakanı Edward Heath 1976 yılında "Temple, bunca yıldır kilise öğretilerini modern terimlerle ortaya koyan ilk Anglikan lideriydi. Temple'in benim neslim üzerindeki etkisi çok büyüktü."⁶ sözleri de Temple'in kilisenin üslup ve yönteminde değişiklikler yaptığını göstermektedir.

Temple'in kiliseyle devlet arasındaki bağı onaylayan ve geliştirmeye çalışan teolojik duruşu İngiltere'de sosyal sorunların, Hristiyan inancı çerçevesinde çözülmesine olanak sağlamış görünmektedir.⁷ Temple, Hristiyan teolojisinin günceli yakalaması için bir arayış içerisindeydi. Bu arayışı onu, inancın ve dini hayatın temel sorunlarını felsefeyi kullanarak çözüme çabasına yöneltmiştir denilebilir.

⁵ Yapısal olarak Protestanlık ve Roma Katolisizmi arasında yer alan bir reform hareketidir. 16. yy.'ın ilk yarısında ve İngiliz milli vurgularıyla ortaya çıkmıştır. İngiltere'de resmi mezhep olarak görülmektedir. Bu sebeple Anglosakson düşünceden beslenen aynı zamanda da Anglosakson felsefeyi besleyen bir kurumdur.

⁶ "Archbishop William Temple".

⁷ The Editors of Encyclopedia, "William Temple".

Eserleri arasında en popüler olanı, dinin sosyal hayatı yönlendirmesi adına daha aktif olması amacıyla yazdığı “*Christianity and Social Order*” (Hristiyanlık ve Sosyal Düzen) isimli kitabıdır. Bu tez çalışmasının konusunu büyük ölçüde şekillendiren, iki yıl süren Gifford derslerinin sonucunda yayınlanan “*Nature, Man and God*” (Doğa, İnsan ve Tanrı) eseri ise teoloji görüşünü ve felsefesini sistematik bir şekilde yansıttığı temel eseridir. Bu iki önemli eseri dışında “*The Church Look Forward*” (Kilise İleriye Bakıyor) ve “*Hope of a New World*” (Yeni Bir Dünya Umudu) isimli eserleri hem İngiltere siyasetine hem de eğitim sistemine etki eden eserleri arasındadır.⁸

1944 yılında, ölümünden üç yıl sonra William Temple Foundation isminde bir vakıf kurulmuştur. Vakıf, kendi amacını “Hristiyan sosyal kaygılarını laik dünyanın gerçekleriyle ilişkilendirmek” olarak belirtmektedir.⁹ Ayrıca dinin sosyal hayatın diğer unsurlarıyla ilişkisi üzerine araştırmalar, yayınlar ve eğitimleri teşvik etmektedir. Vakfın haricinde İngiltere Manchester, ABD Galvestone ve Teksas’ta William Temple Piskoposluk Merkezleri bulunmaktadır.¹⁰ Temple’ın düşünce mirası sadece İngiltere’de değil, Anglosakson dünyanın tamamında etkili olmuştur.

Üstlendiği görevlerle İngiltere’de Kilise’yi reforme ederek, Kilise’nin Kıta Avrupası’nda uğradığı akıbetin önüne geçmiş gibi görünmektedir. Milli Kilise’nin başında geçirdiği iki yıllık süre kısa gibi görünse de Aydınlanma sonrası ortaya çıkan, dini kurumların siyasi ve sosyal alanlardaki otoritesinden kurtulma çabasına karşı ciddi çözümler üretmiş biri olarak değerlendirilebilir. Yeni siyasal düzen içerisinde Kilise’yi, laik sisteme entegre etmeyi başardığı görülmektedir. Tüm bunların arkasında inancını, doğal teolojinin inceleme sahasına koymakta bir sorun görmemesi olduğu düşünülebilir. Kendi inancını rasyonel düşünceye dayandırmış olmakla beraber Hristiyan teologları da bunu yapmaya teşvik etmiştir. Dini, bilimsel incelemenin tamamen dışında gören sosyal bilimciler ve felsefecilere de bu alanın bilimsel ya da felsefi metotla incelenebileceğine dair çağrıda bulunmuştur. Böylece özelde Hristiyan

⁸ “William Temple”, *New World Encyclopedia* (Erişim 07 Aralık 2023).

⁹ “About The Foundation”, *William Temple Foundation* (Erişim 07 Aralık 2023).

¹⁰ “William Temple”, *New World Encyclopedia* (Erişim 07 Aralık 2023).

teolojisi olmak üzere teolojinin yeni epistemik paradigma içerisinde yer alması için çaba sarf eden öncüler arasında yer almıştır.

2. Doğal Teoloji Kavramı ve Çerçevesi

Doğal teolojinin kavramsal ve tarihi çerçevesinin belirlenmesi için ilk olarak ikisinden mürekkep olduğu teoloji ve doğal kavramlarının incelenmesi yerinde olacaktır. Teoloji kullanımı önüne herhangi bir sıfat gelmediği takdirde vahye dayalı teoloji maksadında kullanılmaktadır. eolojinin yaygın kullanımında belirli bir dine matuf şekilde kullanımı sıkça görülebilmektedir.¹¹ Doğal ve vahye dayalı sıfatlarından da anlaşılacağı üzere aradaki temel farkın Tanrı'ya dair konuşmada, akıl dışında bir otoriteye başvurulup başvurulmadığı olarak ifade edilebilir. Buna bağlı olarak doğal teoloji, aşkın varlık üzerine dış bir otoriteye dayanmadan, felsefi yöntem kullanılarak düşünce üretme metodu şeklinde anlaşılmaktadır. Doğal teoloji için en dikkat çekici özelliğin dine dair yapılan araştırmalarda vahiy dışı bilgi kaynaklarının kullanılması olarak vurgulanmaktadır. Tanrı'nın sıfatları ve Tanrı alem ilişkisine dair sorgulamaları vahye başvurmadan ortaya koymaya çalışır.¹²

Doğal teolojinin kavramsal çerçevesinin daha iyi anlaşılması için cevaplanması gereken bazı sorular çalışmanın bu bölümünde ele alınacaktır. Genel olarak teolojinin amaçları nedir? Doğal teolojinin doğal dinle ilişkisi nasıldır? Klasik teolojiden (Vahye dayalı) ayrıldığı noktalar nelerdir? Bu ayrım tarihsel olarak nereye dayanmaktadır?

2.1. Teolojinin Sınır, Yöntem ve Amaçları

Teolojinin kelime anlamı Tanrı bilimi, Türkiye akademisinde yaygın olan karşılığı ise ilahiyat olarak ifade edilebilir.¹³ Teoloji, aşkın olana dair araştırmaların tamamını kapsamaktadır. Yani teoloji üstün varlığa ait bilginin araştırılmasıdır. Tanrı'yı konu edinirken O'nun neliği, sıfatları, buna bağlı olarak Tanrı'nın âlem ve

¹¹ Katarina Westerlund, "Theology", *Encyclopedia of Sciences and Religions* (Dordrecht: Springer, 2013), 2253.

¹² Peter Barrett, "Natural Theology", *Encyclopedia of Sciences and Religions* (Dordrecht: Springer, 2013), 1416.

¹³ Türkiye akademisinde ilahiyat ve teoloji ilişkisinin nasıl görüldüğü üzerine detaylı bir araştırma için bk. Ayşe Çalal - Cemal Tosun, "İlahiyat Nedir: Öğretim Üyelerinin Görüşleri Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Aralık 2022), 621-650.

insanla irtibatını araştıran ilim olarak tarif edilmektedir.¹⁴ Her dinin kendi özel ilahiyat anlayışına, yani Tanrı anlayışına bağlı olarak kendi teolojisi şekillenmiştir. Örneğin İslam dinine özgü olarak bu araştırmaları yürüten bilim dalı kelimdir.¹⁵

Aşkın varlığın bilgisinin araştırılması için iki farklı yöntem izlenebilir. Aşkın varlığın insana sunduğu hitabı anlama üzerine kurulu olan vahye dayalı teoloji ve bu varlığı vahyin yardımı olmadan yalnızca insan tecrübesi ve aklına dayalı olarak anlama çabası doğal teolojidir.¹⁶

Vahye dayalı teoloji, inanılan kutsal metinde bulunan cümleleri insanın kendi din anlayışı içerisine yerleştirmesidir.¹⁷ Kendi inanç dünyasını inşa ederken insan, kutsal kabul ettiği metinleri birebir kopyalayamaz. Onların bir düzen içerisinde sıralanması ve inanç içinde kendi yerlerine yerleştirilmesi gerekmektedir. En literal din düşüncesinin bile metinleri bir noktada anlamaya ve felsefi olarak tutarlı bir şekilde sıralamaya ihtiyaç duyduğu görülebilir. Bu da vahye dayalı, klasik teolojiyi doğurmaktadır. Sonuç olarak vahye dayalı teoloji, beslendiği kaynak kutsal metinlerin otoritesi olsa da kutsal metinleri anlama ve anlaşılır kılma faaliyeti sırasında felsefi düşünceyi kullanır. Vahye dayalı olmasına rağmen klasik teolojiye tarihsel seyir içerisinde bakıldığında felsefenin hem metodunu hem de içeriğini kullandığı görülür. Ancak vahye dayalı teoloji için felsefe bir araç olarak ikinci dereceden bir kullanım sırasına sahiptir.¹⁸

Tarihsel süreçte teoloji için dikkat çekici bir yön de teolojinin çıktılarının bir felsefi sistem olarak değerlendirilmesinin, bir inanç olarak değerlendirilmesinden daha baskın olduğudur. Bu durum aslında klasik teolojinin dine felsefi sistem kurma arayışından kaynaklanmaktadır. Felsefi düşüncenin ilk örneklerinin dinin rasyonel zeminde anlaşılması için bir yöntem arayışında olduğu açık bir şekilde

¹⁴ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Atlas Kitap, 2018), 121.

¹⁵ İslam teolojisinin kelam özel ismini alışı ve teoloji kelam arasındaki kapsam ilişkisine dair tartışma için bk. Josef van Ess, “İslam Kelamı'nın Başlangıcı”, çev. şaban Ali Düzgün 41/01 (2000), 399-423.

¹⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 439.

¹⁷ William Temple, *Nature, Man And God* (London: Macmillian and Co., 1949), 5.

¹⁸ şaban Ali Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 85.

görülmektedir.¹⁹ Teolojinin inşa ettiği sistem, inanç dünyasından çok, felsefi ihtiyacı karşılamaya yönelik olmuştur. Anders Nygren (1890-1978) gibi teolojiyle felsefenin ayrılmazlığını ve teolojinin felsefeye dayalı oluşunu savunanların söylediği gibi dinsel bir soru aslında anlamaya dair insani bir sorudur ki anlamaya dair bütün insani sorular felsefi sorulardır.²⁰ Bu cümleyle kastedilen, bir dinin teolojisi örneğin İslam kelamı, kutsal vahiyden hareketle everene dair kapsamlı bir anlayış ve sistem oluşturmaktadır. Ancak bu anlayış, o dinin kendisi değildir. İslam kelamının kurduğu bu sistem olmasa bile İslam, din olma durumundan ve inananların ona inanması için gerekli asgari şartlardan mahrum kalmış olmaz. Böylece her ne kadar dinlerin kutsal metinlerine ve temel inançlarına dayalı geliştirilmiş olsa da teolojinin felsefi kaygılarla harekete geçen bir disiplin olduğu görülebilir.

2.2. Teoloji ve Felsefede Doğal Kavramı

Doğal teoloji için kavram çözümlemesi yaptığımızda teolojinin yanında doğal sıfatıyla nitelendirilmesinin amacını anlamamız gerekmektedir. Felsefe tarihinde doğal şekilde nitelendirilme, herhangi bir aşkın bilgi kaynağına başvurmadan insan aklına dayalı düşünce sistemleri için kullanılmaktadır. Doğal nitelendirmesi akla ve aklın işleyişine uygun düşen anlamına gelmektedir.²¹ Başına getirildiği kavram için diğer otoritelerin değil sadece insan aklının yönlendirmesiyle içeriğinin şekillendirildiği görüşler için kullanılmaktadır.²² Doğal hukuk, doğal devlet, doğal din, doğal teoloji anlayışları ve belki birkaç farklı kullanım daha buna örnek verilebilir.

Stoa felsefesinde köklerini bulan doğal olana uygun yaşama arzusunun Rönesansla birlikte tekrar canlandığı görülmektedir. Doğal olana uygunluk arzusunun itici gücü olarak Antik Yunan düşüncesindeki bağımsızlık arayışı etkin rol oynamaktadır. Rönesans ve Stoa felsefelerinde insan ancak bağlarından koparsa doğal haline uygun olarak yaşayabilir. İnsanı bağlayan bağlar aslında insanın doğal durumunda yoktur, onlar insanın doğru bilgi ve eyleme ulaşması önünde engellerdir.

¹⁹ Edward Caird, “Modern Din Bilimleri Kavramı”, çev. Osman Zahid ÇİFÇİ, *Akif* 52/2 (Aralık 2022), 143.

²⁰ Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, 87.

²¹ Şaban Teoman Duralı, *Aklın Anatomisi Salt Aklın Eleştirisinin Teşrihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 152.

²² Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018), 93.

Rönesans da bu noktada takipçisi olduğu Antik Yunan felsefesini izleyerek insanın bağımsızlığını kazanmasını amaçlamaktadır.²³ Rönesans sonrası insanın bağımsızlık arzusu, düşüncenin her alanında nihai amaç olarak belirlenmiştir.

Bağımsızlığın sağlanması için ilk atılan adım bilgide bağımsızlığın elde edilmesi olarak amaçlanmıştı. İnsanın kendi başına herhangi bir aşkın kaynağa başvurmadan doğru bilgiyi ortaya çıkarabileceği fikri, bağımsızlığın önünü açmak anlamına gelmekteydi. Bilindiği üzere Ortaçağ'da dinin kurumsal yönü, bilgi alanlarının neredeyse tamamını kontrol etmekteydi ve bunu kutsal vahiy adına yaptığını söylemekteydi. Bu da Rönesansla beraber başlayan bağımsızlaşma isteğinin önünde bir engel teşkil etmekteydi. Aydınlanmaya²⁴ gelindiğinde artık entelektüel ilgi bu kurumsal yapıya ihtiyaç olmadan din alanında gerçeklere ulaşılacağı tezini savunmaktaydı.²⁵ Aydınlanma düşüncesinde insan aklına bağımsız bir yer bulma çabası aslında ilk başta dinin kendisine karşı değil, dinin kurumsal yapısının otoritesinin, düşüncenin tüm sahalarına yayılmış kollarına karşı başlamıştı. Yukarıda sayılan doğal din, hukuk, devlet vb. gibi düşünce hareketleri bu bağımsızlaşmayı vurgulayan birer örnekler. İnsan bu bağımsızlaşma sürecinde her şeyin ölçütü olarak görülmekteydi. Antik Yunan felsefesine dayandırılan bu tarz bir “kendini tanı” görevi, bağımsızlaşma girişimlerinin başarı hissi ile insanın kendi kendine başaracağı bir görev olarak görülmekteydi. Böylece bu görevde dini kurumlardan tamamen bir kurtuluşun mümkün olabileceği düşünülmeye başlanmıştı.²⁶

Doğal teoloji de bu noktada insanın din üzerine konuşurken kurumsallaşmış yapıyı terk ederek yani bağımsızlığını ilan ederek fikir yürütmesi hedefiyle ortaya çıkmış bir teoloji yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğal teoloji için yapılan bu

²³ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 93.

²⁴ Aydınlanma Batı felsefe tarihinde iki yüzyıllık bir dönemi kapsamına rağmen sıklıkla sanki tek bir felsefi hareketmiş gibi değerlendirilmektedir. Bu algının oluşumundaki ana neden dönemin karakteristik özelliklerinin belirginliğinin yanında toplumsal hayata etkisi üzerinden okunması ile ilgili görülebilir. Çalışmada bağlamın anlaşılması adına Aydınlanma içerisindeki çeşitlilik üzerinden değil; genel kabul görmüş sosyal yansımalar üzerinden döneme dair okumalar yapılmıştır.

Konunun ayrıntılı incelemesi için bk. Mümin Köktaş, “Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (15 Mart 2017), 143-158.

²⁵ Ahmet Erhan Şekerci, *Aydınlanma ve Din -İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı-* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2023), 23.

²⁶ Fernand Schwarz, *Kadim Bilgelik Yeniden Keşfi*, çev. Ayşe Meral Aslan (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 33.

tanımda diğer doğal anlayışlardan farklı olarak dikkat edilmesi gereken bir nokta bulunmaktadır. Diğer doğal anlayışlar (doğal devlet, doğal hukuk ve en önemlisi doğal din), o alana dair kapsamlı düşünceler içermektedir. Yani o alanda belirli teoriler ortaya koymaktadır. Doğal teoloji ise bir yöntemdir. Somut teoriler ortaya atmaz. Doğal teoloji yöntemini kullanıp farklı sonuçlara ulaşmak mümkündür.

2.3. Doğal Teoloji ve Doğal Din Ayrımı

Batı’da doğa bilimlerinde ciddi ilerlemeler gerçekleşirken doğala uygunluk, doğru için belirleyici bir nitelik olarak kullanılmaya başlanmıştır. Doğal sıfatıyla nitelendirilmesi bir anlayış için önemli bir haklılık göstergesi olarak kullanılmaktaydı. Örneğin doğal hukuk ve doğal devlet gibi anlayışlar siyaset felsefesi içerisinde kendine önemli bir yer edinmişti.²⁷ Çünkü bağımsızlaşma isteği öncelikle sosyal hayatta kendisine yer açma arzusuyla hareket etmekteydi. Daha sonra ise bu bağımsızlaşmanın önündeki büyük engele sıra gelmişti. Doğal din düşüncesi de bu bağımsızlaşma hareketinin devamında karşımıza çıkmaktadır.

Yeni dönemin en önemli kabullerinden birisi de dini inançların dayalı olduğu ortak bir insan doğasının bulunduğu fikriydi. Bu fikrin yansıması olarak ortak inanç unsurlarının insanların dinleri içerisinde toplanarak evrensel bir dine ulaşmanın mümkün olduğu tezi ön plana çıkmıştı. Böylece doğal din, yaşayan dinlerin sorunlarından uzak görülmekteydi. İlahi varlığın anlaşılması için Orta Çağ’ın kalıntısı olarak görülen vahye bir alternatif olarak değerlendirilmekteydi. Doğal dinin Tanrısı’nın aşkın olmasına ve hükümlerliliğinin uzakta olmasına özellikle dikkat edilmişti. Aslında deizmin temel ilkeleri bu noktada belirlenmişti.²⁸

Doğal dinin iddiası; Tanrı’nın yüce bir güç olduğu, ruhun ölümsüzlüğü ve ahlaki davranışların zorunluluğu ilkeleri ile belirtilen, evrensel olduğu düşünülen inançların tek doğru dine götüreceği yönündeydi.²⁹ Tanrıyla ilgili inançların tüm insanlarda ortak olduğu ve insanın aklıyla bunlara doğal olarak ulaşabileceği iddiası,

²⁷ Seymour Cain, “Din Çalışmalarının Tarihi”, çev. Ömer Mahir Alper, *Batı’da Din Çalışmaları* (İstanbul: Metropol Yayınları, 2002), 13.

²⁸ Cain, “Din Çalışmalarının Tarihi”, 14.

²⁹ Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, 24.

doğal dinin 17. yüzyılda savunduğu düşüncüyü ifade etmekteydi. Böylece tek tek dinler önemini yitirmiş, bunun yerine insanın aklıyla doğru bir din olgusu ortaya koyabileceği fikri ortaya atılmıştı.³⁰ Doğal din vahyedilmiş dindeki tüm doğru ve güzel şeyleri içermekteydi, vahyedilmiş dinde geri kalan ise sadece birtakım önemsiz hurafeler ve batıl inançlardan ibaret görülmekteydi.³¹

Doğal dinle deizm arasındaki sıkı irtibata rağmen doğal din iddiası olan her düşünürün deizmi savunduğunu iddia etmek doğru değildir.³² Doğal din, din hakkında akılla ulaşılabilecek evrensel ilkeleri savunan çeşitli görüşleri içerisinde barındırmaktadır. Bu anlayışlar arasında evrensel ilkelerin vahyin mutlaklığına dayanmaksızın elde edilmesi asgari ortak paydayı oluşturmaktadır.

Doğal din iddiası, somut bir ilahiyat yani inanç esasları bulunan bir anlayış ortaya koymaktadır.³³ Doğal teolojiden ayrıldığı nokta işte burasıdır. Doğal teolojiiyi, din üzerine rasyonel düşünme iddiasında olan her kişinin yararlandığı bir alan olarak genişletmek mümkündür. Her düşüncenin de en azından anlaşılmayı umut ettiği için küçük de olsa bir yönünün rasyonalite iddiasında olduğu kabul edildiğinde, din adına düşünce üreten her sistemin doğal teoloji ile ilişkili olduğu düşünülebilir. Böylece doğal teoloji, doğal dinden farklı olarak inanç esasları olan spesifik bir din anlayışı olarak düşünülemez. Doğal din ile doğal teolojinin irtibatı ise doğal din yanlılarının bu dini ortaya koyarken sadece doğal teolojiden yararlandıklarını söylemelerine dayanmaktadır. Doğal din yanlıları diğer dinlerin teologlarının aksine herhangi bir vahye dayalı teoloji kullanmazlar. Ancak onların ortaya koydukları da bir inanç sistemi yani bir dindir. Doğal teoloji ise bir teoloji yöntemidir. Bu yöntem kullanılarak farklı teolojik sonuçlara ulaşmak mümkündür. Çünkü doğal teoloji bir yöntemdir ve kendi çıkarımları bulunmamaktadır. Yöntemi kullanan kişinin elinde farklı hedeflere ulaşmak için bir yol haline gelir. Doğal din ise salt akla dayalı ve inanç öğelerinin tüm dinlerde ortak olan âlî hakikatleri içerdiği iddiasında olan bir din görüşüdür. İsimlendirmenin yakınlığı, doğal dinin temel olarak doğal teoloji yöntemine

³⁰ Filiz Er, *Ontolojinin Dinî Tasavvurların İçeriğine Etkisi (Doğal Teoloji)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 42.

³¹ Er, *Ontolojinin Dinî Tasavvurların İçeriğine Etkisi (Doğal Teoloji)*, 48.

³² Köktaş, "Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm", 151.

³³ Şekerci, *Aydınlanma ve Din -İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı-*, 113.

başvurması ve otoriteye dayanmadığının düşünülmesi gibi sebeplerle karıştırılmaya müsaittir.

3. Gifford Kürsüsünün Kuruluşu ve Dersler

19. yy. sonlarına doğru İskoç üniversitelerinde Lord Adam Gifford'un vasiyeti üzerine din bilimlerinin incelenmesi adına Gifford Dersleri (Gifford Lectures) adında bir kürsü kurulmuştur. Bu kürsü, İskoçya'nın dört büyük üniversitesi olan Aberdeen, Edinburgh, Glasgow ve St. Andrew Üniversitelerinde halen faaliyetlerini sürdürmektedir.

Gifford dersleri, her yıl bu dört İskoç üniversitesinde din bilimleri alanında yetkin ve tanınmış simaların yine alanın araştırmacılarını hedef alan ders serileri sunmalarına olanak sağlamaktadır. Din bilimleri ve din felsefesi alanında güncelliğini koruyan bu derslerin çok ciddi bir gelenek oluşturduğu görülmektedir. Aynı zamanda dersler alana dair akademik ve entelektüel ilginin artması için de bir misyon yüklenmektedir.

3.1. Gifford Kürsüsü, Kuruluş ve Hedefleri

1885 yılında İskoç bir hukukçu olan Adam Gifford, vasiyetinde doğal teoloji temalı bir kürsünün İskoç üniversitelerinde kurulmasını istemiş ve bunun için mirasından pay ayırmıştır. Bunun üzerine bir vakıf kurulmuş ve kürsüde verilecek derslerin seçimi için bir heyet belirlenmiştir. Derslerin İskoç halkına teoloji üzerine araştırmalarda yeni ufuklar kazandırmasını ve bunun sadece İskoçya ile sınırlı kalmayıp tüm teoloji dünyasına etkilerinin bulunmasını isteyen Lord Gifford'un 1885'teki bu vasiyetinin bir buçuk asırdır uygulanmaya devam ettiği görülmektedir.³⁴

Kurulduğu günden bu zamana kadar 300'ün biraz üzerinde ders serisine ev sahipliği yapan Gifford kürsüsünde, ilk ders serisi 1888 yılında Friedrich Max Müller (1823-1900) tarafından verilen "Doğal Din" isimli derslerdir. Kürsünün dersleri için seçilen dört İskoç Üniversitesi de sadece İskoçya'nın değil tüm Birleşik Krallık'ın en

³⁴ Bernard Ewart Jones, *The Concept of Natural Theology in The Gifford Lectures* (University of Leeds, PhD Thesis, 1966), 38.

köklü üniversiteleri arasında gösterilmektedirler. Kürsünün kuruluş tarihi ve üniversitelerin ağırlığı birleştiğinde Gifford dersleri, kısa sürede dersleri verenler için çok büyük bir prestij kaynağı olarak görülmeye başlanmıştır. Din felsefesi ve hatta diğer din bilimleri alanlarında, alanın önde gelenleri ve popüler simaları ders vermeyi bir onur olarak gördüklerini belirtmekten çekinmemişlerdir.³⁵

Kuruluşundan kısa bir süre sonra böyle bir öneme sahip olan Gifford Kürsüsü; William James (1842-1910), Henry Bergson (1859-1941), Alfred Whitehead (1861-1947), Richard Swinburne (1934-), Antony Flew (1923-2010), gibi son dönemin önemli felsefecilerini, kimi zaman Arthur James Balfour (1848-1930) gibi önemli siyaset adamlarını kimi zaman da Annemarie Schimmel (1922-2003), Mohammed Arkoun (1928-2010) gibi diğer sosyal bilimler sahalarında tanınmış isimleri ağırlamıştır.³⁶

3.2. Gifford Dersleri ve Doğal Teoloji

Derslerin ana teması vasiyette geçtiği üzere doğal teoloji olarak belirlenmiştir. Doğal teoloji temasıyla hedeflenen, din felsefesi ağırlıklı olmak üzere din bilimlerinin her çeşidine dair derslerin bu kürsüde sunulmasıdır. Adam Gifford vasiyetinde “doğal teoloji çalışmalarını teşvik etmek, ilerletmek, öğretmek ve yaymak” olarak bu amacı özetlemiştir. Bunu “Tanrı’nın yani sonsuzun, her şeyin, ilk ve tek nedeninin, bir ve tek cevherin, tek varlığın, yegâne gerçekliğin araştırılması; O’nun bilgisinin, doğası ve sıfatlarının incelenmesi; insanlık ve evren arasındaki ilişki de Tanrı’nın rolünü, ahlakın doğası ve temeli ile bunlardan doğan tüm yükümlülük ve görevlerin bilgisinin ortaya çıkarılması” olarak, kapsamlı bir şekilde ortaya koymuştur.³⁷ Bu genel amacın içine din ve metafizik sahaya dair yapılan tüm felsefi ve bilimsel araştırmalar dahil edilmeye müsaittir.

Adam Gifford, derslerin amacına dair düşüncelerini dile getirdikten sonra derslere ve öğretim görevlilerine dair bazı önerilerini belirtir. Bu öneriler içinde en

³⁵ Jonathan C. P. Birch, “Imagining the Gifford Lectures”, *Theology in Scotland* 29/1 (06 Mayıs 2022), 56.

³⁶ “History of the Gifford Lectures”, *The Gifford Lectures* (03 Temmuz 2022).

³⁷ Jones, *The Concept of Natural Theology in The Gifford Lectures*, 37.

dikkat çeken, inançlı biri olmasına rağmen dersleri verecek insanların belirli bir inanç veya felsefe ekolünden değil tamamen alandaki derinlikle ilgili olarak belirlenmesini istemesidir. Gifford derslerde özellikle kritik eleştirel düşüncenin önemini kavramış, özgür düşünürlerin öğretim görevlileri arasında bulunmasını ister. Hatta septik bir düşünürün bile teoloji üzerine ders vermesinin kendisini bir hayli sevindireceğini belirtir. Ders verecek akademisyenlere ait belirleyici kriterlerini “Önemli olan gerçeğe dair saygıları ve gerçeğin peşine düşmeleridir.” şeklinde ifade eder.³⁸

Gifford Kürsüsünün doğal teoloji araştırmaları için kurulması Gifford’un din felsefesi ile ilişkisinin ciddi bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Bunun yanında kürsü, din araştırmalarının başka disiplinlerle olan ilişkisi sebebiyle diğer din bilimlerinin doğrudan etkisi olan kimi zaman din felsefesini dolaylı yoldan etkileyen derslere de ev sahipliği yapmıştır. Özellikle dinler tarihinin din felsefesi için kaynaklık değeri düşünüldüğünde,³⁹ bu alanda yapılan derslerin kendilerine burada yer bulması gayet doğal görülmektedir. Aynı şekilde din sosyolojisi ve psikolojisi disiplinleri de derslerde kendilerine sıkça yer bulan din bilimlerindenidir. Medeniyet tarihi dersleri ise dolaylı şekilde doğal teoloji çalışmalarını etkileyen disiplinlere örnek olarak düşünülebilir. Bilim ve siyaset felsefelerinin işlendiği dersler de benzer şekilde kendilerine yer bulmuşlardır. Bunların yanında sıkça görülen başka bir alan ise Hristiyan teolojisidir. Kelam ve din felsefesi arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.⁴⁰ Derslerde de bu açıkça görülmektedir ve derslerin konumu gereği Hristiyan kelamı ve kelamcılar kürsüde sıkça yer almaktadırlar.

Gifford kürsüsünün dersleri incelendiğinde, dönemsel olarak bazı temel eğilimlerin olduğu söylenebilir. Bu eğilimler bilim çevrelerini dönemsel olarak etkisi altına alan görüşlere ve paradigma değişimlerine ışık tutabilirler. Derslerde felsefe ve bilim tarihine dair ulaşabileceğimiz çıkarımlardan birisi felsefe ve bilimlerde görülen branşlaşma sürecidir. Derslerin ilk dönemlerinde din felsefesi ve diğer din bilimlerinin birbirinden net bir şekilde ayrılmadığı ve sonraki dönemlere oranla daha karmaşık yapıda oldukları görülmektedir. Öyle ki kürsüde ilk dersleri veren Max Müller;

³⁸ Jones, *The Concept of Natural Theology in The Gifford Lectures*, 38.

³⁹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 16.

⁴⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, 14.

sosyoloji, felsefe, antropoloji ve dinler tarihi disiplinlerinin aralarına keskin sınırlar çekmeden derslerinde kullanmıştır. Benzer şekilde ilk dönemde verilen dersler kimi zaman bir alana ağırlık veriyor gibi görünse de sonraki dönemler kadar branşlaşma etkisinde olmayan derslerdir. Ancak branşlaşmaya dair önemli bir tespit de son yirmi yılda interdisipliner, multidisipliner çalışmaların önem kazanmasıyla birlikte, tek bir branşla yetinmeyen derslerin tekrar görülmeye başlandığı yönündedir. Özellikle fizik, biyoloji, tıp ve siyaset gibi alanlardaki bilim insanlarının felsefe ve din bilimleri ile temas halindeki çalışmaları buna güzel örnekler sunmaktadır.

Derslere konu bazında bakıldığında ilk dönem din felsefesi çalışmalarının felsefenin klasik konuları üzerine eğildiği görülürken, zaman içinde temel konuların yanında güncel konulara da yer verildiği müşahade edilmektedir. Metafizik ve ontolojik konular erken dönemlerde nispeten daha sık görülürken ilerleyen süreçte metafizik bilginin imkânı ve din bilim ilişkisinin incelenmesi gibi epistemolojik konuların ağırlığının arttığı söylenebilir. Bu noktada teist iddiaların zaman içinde ontolojik hedeflerden çok epistemolojik hedefleri önelediği düşünülebilir. Özellikle son yirmi yıllık dönemde ise derslerin daha güncel olaylara eğildiği; göç ve terör gibi sorunların derslerde dini çoğulculuk ve laiklik anlayışlarına dair içeriklerin işlenmesine etkisi olduğu görülebilir.

3.3. Temple'in Gifford Dersleri

William Temple, Gifford kürsüsünde sunduğu “*Nature, Man and God*” (Doğa, İnsan ve Tanrı) isimli ders serisine kendisinin bir din adamı olarak davet edilmesinden onur duyduğunu belirterek başlamaktadır. “Hayattaki en hoş deneyimler görev ve zevkin birlikte bulunduğu deneyimlerdir.” diyerek kendisinin başpiskopos olarak aslında teolojiye duyduğu ilginin bu dersler sayesinde anlamlı bir göreve dönüştüğüne işaret ettiğini düşündürmektedir.⁴¹

Bununla beraber ders verecek kişilerin (lecturer) seçilmesinde görevli heyetin seçimlerinde sadece mesleki olarak felsefeyle meşgul olanlarla sınırlı kalmayıp, başka alanlarda olup felsefeye ilgi duyan kişilere de yer vererek ne kadar bilgece bir tutum

⁴¹ Temple, *Nature, Man And God*, vii.

sergilediklerini ifade etmektedir. Çünkü hayatın bütün alanlarında her türlü zihinsel faaliyetin mutlaka metafizik temeller kurmaya ihtiyacı olduğu açıktır. Farklı mesleki gruplara dahil oldukları halde, dahil oldukları bu çeşitli alanlarda metafizik temeller kurmaya çalışan gerek bilim insanı gerek siyasetçi gerekse teolog herkesin felsefi vurgularındaki renkliliğin Gifford kürsüsü özelinde felsefe için vazgeçilmez olduğuna işaret etmektedir. Kendisinin de bu onura, bu bilgece seçim yöntemi vesilesiyle ulaştığını vurgulamaktadır. Temple, hayatın her alanından insanın nihai sorularla (ultimate question) ilgilenmesinin mümkün olduğunu düşünmektedir. Zira, bu derslerin verilmesi için vasiyette bulunan Adam Gifford'un -bir hukukçu olmasına rağmen- zihninde bu sorular önemli yer tutmaktadır. Çünkü politik bir konu, temelinde metafizik problemler de barındırmaktadır. Aynı şekilde kendisinin de bir din adamı olarak bu derslere çağırılması da bunu göstermektedir.⁴²

Temple'in ders serisi yirmi dersten oluşmaktadır. Glasgow Üniversitesinde 1932-1933 ve 1933-1934 eğitim öğretim yılları sırasında devam eden dersler, Gifford kürsüsünün o zamanlar adeti olduğu üzere tamamlanmalarının üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra 1934 yılında iki bölümlük bir kitap halinde basılmıştır. Temple basılan bu kitabı, hocası ve mentoru olarak kabul ettiği İskoç felsefeci Edward Caird'in (1835-1908) hatırasına adanmıştır.⁴³

Temple'in derslerinde Gifford kürsüsünün ana teması olan doğal teolojinin klasik teolojiden kolay bir şekilde ayrılması ve zihinlerde daha net bir kavramsal çerçeve oluşturması adına doğal teoloji (natural theology) ve vahye dayalı teoloji (revealed theology) şeklinde bir ayrım görülmektedir. Bu kavramlaştırmayı, derslerin konu edindiği en önemli mesele olarak görmek mümkündür. Tüm seri boyunca doğal teolojinin vahye dayalı teolojiden net bir ayrımı yapılmaya çalışılmaktadır. Modern dönem din felsefesi çalışmalarında önemli yer tutan, din-felsefe ve din-bilim arasındaki gerilimin bu iki kavram arasındaki ayrımın netleştirilmesiyle çözüme kavuşturulacağı düşüncesi derslerin ana hipotezini oluşturmaktadır. Derslerin temel amacının doğal teolojiyle vahye dayalı teoloji arasında rasyonel ve ilkesel bir ayrımın

⁴² Temple, *Nature, Man And God*, 3.

⁴³ Temple, *Nature, Man And God*, v.

kurulmasıyla, din-felsefe ya da din-bilim gibi çatışma alanı olduğu düşünölen problemlerin çözülebileceğine dair bir iddia ortaya koymak olduğunu düşünmek mümkündür. Bundan dolayı derslerde genel olarak katı ve köktenci tutumlar yerine, uzlaştırmacı ve kabullenici fikirler savunulmaktadır.

Temple, derslerin ana teması olan doğal teolojinin anlaşılması için Adam Gifford'un vasiyetini inceleme konusu yapmıştır. Vasiyetten, "Araştırmacılar tezlerini sadece bilime dayalı, mucizevi vahye dayanmaksızın savunmalıdır. Bu da araştırmacıların hiçbir sınıra dayanmaksızın Tanrı ve sonsuzluk hakkında her türlü soruyu sormalarına olanak sağlar. Özgür tartışmadan daha iyi bir şey yoktur." ifadesini alıntılamıştır.⁴⁴ Temple, Adam Gifford'un ayrıca belirttiği üzere derslerde teolojinin sanki bir doğal bilimmişçesine incelenmesini ve doğal bilimler, nesne üzerine nasıl incelemelerde bulunuyorsa aynı şekilde sonsuz varlık için de bir bilimin uygulanması isteğini dile getirmiştir.

William Temple, Gifford'un vasiyetini yazdığı dönemde vahye dayalı teoloji ile doğal teolojinin ayrımının daha net olduğunu belirtmektedir. Temple, bunun sebebini ise Gifford'un yaşadığı dönemde bu ayrımın nispeten yeni ortaya çıkması ve bundan dolayı bu iki teoloji arasında ele aldıkları konular yönünden net bir ayrımın bulunduğunun düşünölmesi olarak açıklamaktadır. Ancak Temple, derslerinde de üzerinde duracağı üzere bu iki alan arasında, ele aldıkları konular bakımından ilk dönemde düşünöldüğü kadar büyük bir ayrımın bulunmadığını ifade etmektedir. Özellikle bundan sonraki dönemde din bilimleri çalışmalarının ortaya çıkışıyla, doğal teolojinin klasik teoloji konularıyla kendi yöntemi çerçevesinde ilgilendiği görölmektedir.

Temple'ın derslerinin kürsü tarihinde verilen dersler ve içerikleri incelendiğinde, Gifford kürsüsünde daha önce görölen din-bilim arasında katı çatışmacı düşünöneyi kırmaya yönelik girişim, dikkate değer bir nokta olarak kendini göstermektedir. Dersler, bu noktada önemli bir kırılma noktası olarak değerlendirilmektedir.⁴⁵ Bu sadece Gifford kürsüsü için değil, din felsefesi tarihi

⁴⁴ Temple, *Nature, Man And God*, 4.

⁴⁵ Jones, *The Concept of Natural Theology in The Gifford Lectures*, 122.

açısından da dönemin özelliklerini yansıtır nitelikte bir tespit olarak görülebilir. Derslerin verildiği dönemde hala popülerliğini koruyan katı çatışmacı görüşün yanında, Temple gibi uzlaştırmacı yaklaşım yanlıları da sayılarını ve ağırlıklarını arttırmaya başlamışlardı. Kendileri de Gifford kürsüsünde ders veren Alexander Balmain Bruce (1831-1899) ve Conwy Lloyd Morgan (1852-1936) gibi isimler, bu katı bilimci çatışmanın karşısında olan isimlere örnek olarak verilebilir.

Gifford kürsüsünde din, bilim ve felsefenin bir uyum içerisinde ele alınmasına dair ilk adım böylece Temple tarafından atılmıştır. Uzlaştırmacı yaklaşımın bu ilerlemesinin ardından Charles Earle Raven (1185-1964) ve Karl Barth (1886-1968) gibi katı çatışmacı görüş yanlıları tarafından tepkiler gelmesi gecikmemiştir. İkiisi de dinin özellikle dindarlar tarafından bilimsel felsefi ilerlemenin önünde bir engel olarak kullanıldığını iddia ettikleri derslerini sunmuşlardır. Karl Barth, dindarların tutumu yüzünden din-bilim arasında hiçbir zaman uzlaşma şansının olmadığını; C. Raven ise bu sebeple teolojinin artık tamamen bilimsel metotla yapılması ve teolojinin inançtan arındırılması için yeni bir Reform hareketinin gerekli olduğunu savunmaktadır.⁴⁶ Temple'ın dersleri tek başına bu katı çatışmacı anlayış üzerinde kırılmayı net bir şekilde gerçekleştirememiştir. Temple'ın bu ılımlı yaklaşımı bir müddet daha hem Gifford kürsüsünde hem de din felsefesi çevrelerinde kuluçkada kalmıştır. Ancak ilerleyen süreçte katı çatışmacı görüşün kendine destek bulmakta zorlandığı görülebilir.

Aslında Temple, hiçbir zaman sistemli bir felsefi gelenek başlatma niyetinde olmamıştır. Sadece kendi hayatında mesleği sebebiyle bizzat içinde olmak durumunda kaldığı teolojiye dair gözlemlerini aktarmak istemiştir. Kendisini inancını güncel felsefe düşüncesi içerisinde temellendirmeye çalışan bir teolog olarak sunmaktadır. Derslerdeki amacının ise inancını temellendirmesi esnasında kendine makul yol olarak benimsediği yöntemi aktarması olarak düşünülebilir. Sonuç olarak her ne kadar onun bu dersleri geniş kapsamlı olsa da bir din adamının felsefi alandaki tecrübelerine dayanmaktadır ve felsefi kesinlikten uzak görülebilir. İşte bu sebeple kitabına vermeyi düşündüğü “Diyalektik Gerçeklik Üzerine Bir Çalışma” isminden vazgeçtiğini

⁴⁶ Jones, *The Concept of Natural Theology in The Gifford Lectures*, 123.

belirtmektedir.⁴⁷ Çünkü bu isim ona göre kendisinin bir felsefi gelenek başlatma isteği olduğu fikrini akla getirebilirdi.

Derslerin seyrine bakıldığında bir düşüncenin sunumu, sistemci filozofların takip ettikleri alışageldiğimiz yöntemden ziyade bazı sorgulamalar esnasında yaşanan aydınlanmaların sunumuna benzemektedir. Felsefi düşüncenin sunumunda makul öncüllerden yola çıkarak mantık kurallarının işletilmesiyle bir sistem inşa edilmesi yerine burada felsefi aydınlanmalar çoğunlukla kendi tecrübesinden yola çıkarak yaptığı analizlere dayanıyor gibi görünmektedir. İlk bakışta bu yöntemin felsefi olarak kusurlu olduğu düşünülebilir. Yazar da bunun farkındadır ve giriş bölümünde kendini büyük iddialara kaptırmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Ancak Temple kendisinin de belirttiği üzere, bu sunumu önemli bir avantajı sebebiyle tercih etmiştir. Kullandığı bu yöntemin, felsefeyi gerçeklikle daha yakın hale getirdiğini düşünmektedir. Ona göre böylece düşünceler uzun mantıksal aşamalardan geçmeden, gerçekliğe en yakın haliyle, tazeliğini koruma adına belki biraz acele ederek dinleyiciye sunulmaktadır. Zira düşünceler, uzun felsefi süreçlerden geçerken rasyonalize edilme adına gerçeklikten kopabilmektedir. Böylece Temple tercihinin eksikleri olması pahasına güncellikten yana kullanmıştır.

Temple'ın yöntemi belki eleştirilebilir fakat felsefi olarak değersiz olduğu iddia edilemez. Aslında felsefi sistemler de ortaya ilk çıkarken ünlü sistemci filozofların zihninde de bu şekilde ilerlemiş olmalıdır. Önce tecrübeye dayalı sorgulamalar yapılmış, bunların sonucunda yanlışlamalar ortaya çıkmıştır. Çünkü zihin dünyasındaki paradigma yıkılmadan yeni bir sistem kurulamaz. Derslerde de yeni bir sistemden ziyade, doğal teoloji ile vahye dayalı teolojiyi rakip ve kavgalı gören önceki paradigmaya karşı bir sorgulama görülmektedir. Böyle bakıldığında dersler daha çok birer itiraza dönüşmektedir. Temple bunu, "Amacım, her sonucun bir sonraki ilerlemenin temeli haline geldiği felsefi bir dokuyu aşama aşama inşa etmek değildir. Bu düşünce yönteminin değerinin tamamen farkındayım, ancak bunun

⁴⁷ Temple, *Nature, Man And God*, viii.

sorgulamadan ziyade açıklama konusunda daha verimli olduğuna inanıyorum.”⁴⁸ diyerek net bir şekilde ifade etmektedir.

Derslerin zihninde eş zamanlı olarak birer sorgulamaya dönüştüğünü belirten Temple, böylece kimi zaman daha önce kabul ettiğini fark etmediği düşüncelerin de ortaya çıktığını söylemektedir. Bu durum, Temple’ın düşüncelerini sunarken felsefi ilkelere bağımsız ve tamamen doğaçlama şekilde hareket ettiğini göstermemektedir. Her felsefeci gibi derslerin felsefe literatürü içerisinde değerlendirilmesi için yeterli felsefi nitelikler taşımasını ve felsefi ilkelere bağlılığını sürdürmesini amaçlamaktadır. Temple kendi yöntemini, belirli ilkelere bağlı kalarak deneyimlerinin belirli ölçüde düzenlenmiş tutarlı bir ifadesi şeklinde betimlemektedir.

Günümüz felsefecilerinin bu türden sorgulamacı ve zihin akışına izin veren felsefi söyleşilere ilgilerinin arttığı görülmektedir. 20. yy.’ın ilk yarısında görmeye başladığımız bu yöntem 21. yy.’a gelindiğinde artık genel geçer bir felsefe dersi sunum yöntemi haline gelmiş gibi görünmektedir. Temple, katı felsefi üslubun terkedilmeye başladığı bu geçiş döneminin güzel örneklerinden biri olarak Gifford derslerini bu tarzda gerçekleştirmiştir.

⁴⁸ Temple, *Nature, Man And God*, viii.

BİRİNCİ BÖLÜM

WILLIAM TEMPLE'DA DOĞAL TEOLOJİ VE KLASİK TEOLOJİ AYRIMI

William Temple, Gifford kürsüsünde sunduğu “*Nature, Man and God*” (Doğa, İnsan ve Tanrı) isimli ders serisine doğal teolojinin vahye dayalı teolojiden ayrımını netleştirme amacı taşıdığını söyleyerek başlamaktadır. Doğal teolojinin anlaşılması için gerekli olan da bu ayrımın netleştirilmesidir. Her ne kadar ilk dersinin adını “*The Distinction Between Natural and Revealed Religion*” (Doğal ve Vahyedilmiş Din Arasındaki Ayrım) olarak belirlemiş olsa da ders içeriğinde doğal dini değil, doğal teolojiyi temel aldığı görülmektedir. Doğal din ve doğal teoloji birbirinden ayrı kavramlar olmasına karşın Temple’ın bunların ayrımını nasıl yaptığını tam olarak tespit etmek zor görünmektedir. En azından felsefe literatüründe yer alan yaygın kullanımı benimsemediği açıktır. Başlıktaki doğal din kullanımına karşın içerikte doğal din kullanımı çok nadirdir ve aslında başlıkta da doğal teolojiyi kastettiğini düşündürmektedir.

Temple’ın ilk dersine doğal ve vahye dayalı teoloji ayrımına dair bir başlık vermesi, onun iki disiplin arasında bir uzlaşma görmediği anlamına gelmemektedir. Temple, doğal teolojiyi vahye dayalı teolojiden ayırırken bu ayrımın disiplinler arasında bir gerilim oluşturmadığını, aksine bu ayrımın doğru şekilde yapılmasıyla gerilim algısının ortadan kalkacağını düşünmektedir. Zira sınırları iyi belirlenmiş disiplinlerin birbirlerinin sınırlarına saygı duydukları sürece uyumlu çalışacaklarını düşünmektedir. Doğal teoloğun dinleri incelerken herhangi bir ön kabule sahip olmaması şart değildir, dini olgulara dair tespit yapabilmesi için gerekli olan çeşitlilik bilgisine sahip olması yeterlidir.⁴⁹ Doğal teoloji ve vahye dayalı teoloji arasındaki ayrımı doğru tespit edebilmek için Temple, iki örnekle doğal teoloğun ilgi alanını ortaya koymaya çalışmaktadır. Doğal teolog, belirli bir dinin peygamberinin ya da kurucusunun halkı yönlendirmelerini insanlara aktarmaya çalışmaz. Peygamber ya da din kurucularının sözlerine dayanarak dinin temel ilkelerini belirlemez. Bu klasik teoloğun ilgi alanıdır. Ancak bir dinin diğer dinlerle ilişkisini veya Tanrı’ya dair

⁴⁹ Cain, “Din Çalışmalarının Tarihi”, 15.

metafizik kabullerini konu edinebilir. Yani her iki teolojinin de konu olarak aynı dini seçebileceği ancak inceleme alanlarının farklı olacağı ifade edilmektedir. Ayrımın en temel ilkesi böylece ortaya konulabilir. Bu iki teoloji arasında konuları (spheres) değil, yöntemleri (methods) üzerinden bir ayrım kurulması gerekmektedir.⁵⁰

Temple, farklı yöntemler kullanmaları sebebiyle bu iki disiplinin birbirine ihtiyaç duyduğunu vurgulamaktadır. Doğal teolojinin yaşayan dinler ile ilişki kurması ve hem doğal teologların hem de klasik teologların, bu ilişkinin arttırılmasına yardımcı olması gerektiği üzerinde önemle durmaktadır.⁵¹ Ancak bu noktada aynı konu üzerinde çalışan ve farklı yöntemler kullanan iki disiplinin bağımsız sonuçlar bulmalarıyla beraber aralarında bir gerilim oluşması sorunu ortaya çıkmaktadır. Temple, doğal teoloji ve vahye dayalı teolojinin uyum içinde olabileceği iddiasını ortaya koyarken; bu iki disiplin arasındaki olası gerilimi engellemek ve bu iki disiplinin sınırlarını düzenlemek için din-bilim ve din-felsefe ilişkilerini ele almaya çalışmıştır. Çünkü Temple derslerinde doğal teoloji, bilim ve felsefe yöntemi kullanarak dini sahayı incelemektedir. Bu göz önünde bulundurulduğunda; Temple için din, felsefe ve bilim ilişkisinin doğal teolojinin imkanına dair önemli bir problem oluşturduğu anlaşılabilir. Böylece Temple'ın ilk derslerinin bu ilişkiler üzerine hızlıca yoğunlaşmaya başladığı görülmektedir. Temple, doğal teolojinin kullandığı bilim ve felsefe yöntemi sebebiyle din-felsefe ve din-bilim ilişkisi için önemli bir uzlaştırma zemini sağladığını düşünmektedir. Temple; doğal ve vahye dayalı teolojinin uyumlu olduğu; doğal teolojinin, dinin bilim ve felsefe ile arasındaki gerilimi azaltacağı düşüncelerini doğal teolojinin kullandığı yöntemle dayandırmaktadır.

1. Temple'da Doğal Teolojinin Yöntemi ve Kapsamı

Temple'ın derslerindeki akışın ve uzlaştırmacı iddiaların anlaşılabilmesi için doğal teoloji yöntemine nasıl baktığının incelenmesi gerekmektedir. Doğal teolojiyi vahye dayalı teolojiden yöntem bazında ayırdığını söyleyen Temple, doğal teolojinin kullandığı yöntemi nasıl belirlemektedir? Temple için doğal teolojinin kapsamı

⁵⁰ Temple, *Nature, Man And God*, 10.

⁵¹ Temple, *Nature, Man And God*, 13.

nereye kadar genişlemektedir? Onun doğal teoloji anlayışı ile felsefe literatüründeki doğal teoloji tanımları arasında bir farklılık bulunmakta mıdır?

Temple doğal Teolojiyi, “dinin gerçek doğasını ve genel geçerliliğini araştıran, bu araştırmada kendisine yardımcı olması için insanlığın gerçek dinlerinden yararlanan, dini bir bütün olarak ve bununla birlikte her bir dini özel olarak evren hakkındaki bilgimiz ve anlayışımız bağlamına yerleştiren felsefi ve bilimsel disiplin olarak”⁵² açıklamaktadır. Temple’a göre doğal teoloji, din fenomenini ve dinleri tek tek felsefi ve bilimsel metotla incelemektedir. Dini, evren hakkındaki bilgimiz içerisinde nereye yerleştireceğimizi tespit etmektedir. Bir teoloji çeşidi olması sebebiyle metafizik alanı da inceler ancak Temple’da doğal teoloji kimi zaman incelediği alan bakımından aşkın değil içkin bir karakter taşımaktadır. Böyle bir anlayışa sebep olan şeyin doğal teolojiye sadece felsefi bir karakter değil, bilimsel bir yön de atfetmesi olarak görülebilir. Temple’ın doğal teolojide bilimsel olarak incelediği saha ise din kurumunun sosyal, psikolojik ve tarihi yönüdür. Böylece onun için doğal teoloji hem felsefe hem de bilim metodunu kullanan bir branş olmuş olur. Temple’ın bu içkin ve aşkın karakterli doğal teoloji anlayışı, günümüz akademisinde ilahiyat sahasının branşlaşmasında gördüğümüz felsefe ve din bilimleri bölümüyle büyük benzerlikler arz etmektedir. Konu ve yöntemleri ile felsefe ve din bilimleri bölümü, Temple’ın doğal teolojiye yüklediği kapsam için yeterli bir karşılık sunuyor görünmektedir. Bu yönlendirmeler ışığında Temple’ın anladığı şekliyle doğal teoloji; din felsefesi ve bilimlerini içine alan, geniş ölçekli bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aydınlanma sonrası fen bilimlerinde kullanılan bilimsel metodun her alanda yaygınlaştırılma amacı, doğal teolojinin çalışma sahasının din bilimlerinin tümünü kapsayacak şekilde genişletilmesine yol açmıştır. 20. yy.’ın başlarında din bilimleri branşları net bir şekilde birbirinden ayrılmadıkları için din felsefesi başta olmak üzere karşılaştırmalı dinler tarihi, din sosyolojisi ve din psikolojisi doğal teolojinin içerisinde değerlendirilmekteydi. Temple da derslerinde bu din bilimlerine doğal teoloji üst başlığı içerisinde değinmektedir. Ancak doğal teolojinin kapsamının bu kadar

⁵² Temple, *Nature, Man And God*, 28.

genişletilmesi, kavramın kendisine uygun dūřmemektedir. Temple'ın doğal teolojiyi felsefe ve din bilimleri olarak sunması, doğal nitelendirmesine odaklanması sebebiyle ortaya çıkmıştır. Terkipteki teoloji kısmı ise ciddi bir şekilde göz önünde bulundurulmamıştır. Bu da teoloji ile dinin eřit kavramlar gibi görölmesine yol açabilmektedir. Oysa teoloji dinin görünen yani kurumsal yapısı üzerinde dolaylı olarak çalışırken, onun asıl çalışma sahası aşkın üzerine dūřüncelerdir. Dinin sosyal ve psikolojik içerikli gözlemlenebilir kısımlarını bilimsel metotla inceleyen branşların teolojiye doğrudan dahil olup olmadığı noktasında Temple'ın detaylı bir inceleme yapmadığı görölmektedir. Sosyal bilimlerin felsefe ile olan sıkı ilişkisi, yöntemlerinin farklı olduğunu gözden kaçırmaya sebep olabilmektedir. Burada da teolojinin aşkınla ilgilenen doğası gereği, doğrudan bir bilimsel metot kullanmadığını, onun temel metodunun felsefi metot olduğunu dūřünmek kavramın yapısına daha uygun dūřmektedir.⁵³ Dersler boyunca ise Temple doğal teolojiyi genellikle din sosyolojisi, din psikolojisi ve antropolojiyle ilişkilendirmektedir. Bunu, doğal teolojinin bir yöntem oluşunu vurgulamak için yaptığı dūřünülebilir.

Temple, doğal teolojinin bir yöntemle işaret ettiği üzerinde sıklıkla durmaktadır. Zaten doğal ifadesi de bir yöntemle işaret için kullanılmaktadır. Doęal teolojinin “doğal” oluşu, herhangi bir değişmez metne dayanmamasıyla açıklanmaktadır. Temple'ın bu disipline biçtiği misyon, doğal teolojinin yöntem olması sebebiyle her dūřüncenin doğal teolojiyi kullanabilmesine olanak sağlamaktadır. Yani doğal teoloji, Temple için belirli bir anlayışın sözcölüğünü yapan bir disiplin değildir. Bu bağlamda, inanan veya inanmayan herkes aşkın üzerine konuşurken doğal teolojiden yararlanmaktadır. Temple, buradan hareketle doğal teolojinin bir metot olmasına rağmen doğal teoloji kavramının ortaya çıkışındaki tarihi süreçte doğal teolojiye kendi tanımında bulunmayan bazı misyonlar biçildiğini dūřünmektedir.⁵⁴ Temple, iřte bu sürecin doğal teolojinin yanlış anlaşılmasında önemli bir etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır.

⁵³ Doğal teolojinin felsefecilerin kullandığı bir yöntem olduğuna dair bk. Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 133.

⁵⁴ Temple, *Nature, Man And God*, 15.

2. Temple İçin Doğal Teolojinin Klasik Teolojiden Ayrılışının Tarihi Süreci

Temple, doğal teolojiye dair kendi kapsam ve amaç belirlemesine dayanak olarak, doğal ve vahye dayalı teoloji şeklindeki ayrı kullanımın ortaya çıkışına dair bir inceleme sunmaktadır. Temple'a göre doğal teoloji, sonradan klasik teolojiden ayrılmış bir disiplin olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslına bakılırsa doğal teoloji ile kastedilen, aşkın üzerine akla dayalı düşünce üretmek olduğuna göre doğal teolojinin temelleri felsefe tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. Ancak burada Temple'ın bahsettiği ayrım daha çok Orta Çağ Hristiyan felsefesinin kurumsal yapısının terk edilmesiyle alakalı görünmektedir. Peki Temple'a göre bu ayrılış süreci nasıl bir seyir izlemiştir? İki disiplinin ayrılmasında temel faktörler nelerdir? Bu tarihsel sürecin doğal teolojinin anlaşılmasına bıraktığı etkiler nelerdir?

Temple, skolastik düşünceye göre hakikat genellikle bir bütün olarak kabul edildiği için doğal ve vahye dayalı teoloji arasındaki farkın belirgin olmadığını düşünmektedir. Yine ona göre Skolastik Dönem için Tanrı'nın varlığını açıklayan vahiy, aklın ulaştığı sonuçlarla birebir uyumludur. Temple, Hristiyan teologların bu noktada doğal teoloji ve vahye dayalı teoloji arasında bir gerilimin görülmesinde önemli rol oynadıklarını düşünmektedir. Orta Çağ Hristiyan teolojisinin geç dönemlerinde herhangi bir vahiy olmasaydı bile Tanrı'nın varlığına aklen ulaşabilmenin mümkün olduğu fikri görülmektedir.⁵⁵ Orta Çağ felsefesinde delillerle hedeflenen zaten inanan insanlara bu inancın burhani deliller ile ispatlanabildiğini göstermektir. Delilin güzelliğine de içeridekiler yani zaten inananlar karar vermektedir.⁵⁶ Hristiyan teologların İncil'i yüz yıllar boyu her türlü alanda son merci olarak görmeleri, tepkilere sebep olmuş ve bu net çatışma algısını ortaya çıkarmıştır.⁵⁷ Temple da eleştirel düşünceyi engellediğini düşündüğü bu anlayışların, sonrasında düşmanlığa varan tepkilere yol açmasını olağan görmektedir.

⁵⁵ Temple, *Nature, Man And God*, 5.

⁵⁶ Kemal Batak, "Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2008), 62.

⁵⁷ Temple, *Nature, Man And God*, 4.

Temple, 16. yy.'a gelindiğinde klasik Hristiyan teolojisinin, kendi vahiy yorumunu aklın her alanda ulaşabileceği son hakikat olarak görmeye başladığını belirtmektedir. İlerleyen süreçte bu durum, felsefe ve bilim çevreleri içerisinde Kiliseden bağımsız dersler düzenlemeye başlanmasına sebep olmuştur. Temple, felsefe ve bilim çevrelerinde görülen bu yeni bağımsız araştırmaların dine saldırmak gibi bir arzusu olmadığını üzerinde durmaktadır. Dine karşı tavır almamalarının yanında teolojiden ayrılma gibi bir iddiaları da olmamıştır. Bu bağımsız araştırmalar dinin otoritesini kabul ederek ortaya çıkmıştır. Bunu tesis edebilmek için ise vahyin doğrusu ve aklın doğrusu gibi bir ayrıma gidilmiştir ve başlarda vahyin doğrusu akıl ile anlaşılmasa dahi otoritesi kabul edilmiştir. Temple, bunun sonucunda çok geçmeden Kiliseden bağımsız ekoller tarafından, düşüncenin her alanında bağımsız araştırma ruhunun tesis edildiğini düşünmektedir. Temple için bu ruha dayalı olarak ortaya çıkan teorilerin ortak noktaları; doğrulama için kendilerini sınanmaya, itiraza ve değişime açık tutmaları olarak görülmektedir. Böylece doğruluklarını, dayandıkları yüce otoriteden aldığını iddia eden düşüncelerden ayrılmışlardır. Zaman içerisinde bu akımlar arasında otoriteye dayalı düşünceler dezavantajlı konuma düşmüşlerdir. Yani otoritesine saygı duyulan vahiy artık küçümsenmeye başlanmıştır.⁵⁸

Temple'in çatışma algısının oluşmasında ele aldığı bu klasik anlayışa ek olarak Thomas Aquinas'ın bilimsel bilgi ve metafizik bilgi ayrımı özellikle Hristiyan teolojisinde doğal ve vahye dayalı teolojinin farklılaşmasında öncü rol oynamış görünmektedir.⁵⁹ Orta Çağ düşüncesi hem Batı'da hem Doğu'da doğruyu kaynaklarına göre ayrıma tâbi tutmamıştır. İlim onlar için tektir. Vahyin veya doğanın araştırılması aynı düzlemde değerlendirilmektedir.⁶⁰ A. Thomas'ın felsefe ve teolojiyi birbirinden net bir şekilde ayırması ile aslında insanın iki temel rasyonel kapasitesi olduğuna dair bir kapı aralanmıştır. Birinci zemin, aklın duyu verilerine dayalı çıkarımlarından oluşurken; ikincisi ise ilklerin yani "iyiliğin istenmesi ve kötülükten uzaklaşma" gibi apriori hakikatler alanını oluşturmaktadır.⁶¹ A. Thomas için iki alanın da rasyonel

⁵⁸ Temple, *Nature, Man And God*, 15.

⁵⁹ Batak, "Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü", 52.

⁶⁰ Batak, "Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü", 47.

⁶¹ Kasım Küçükcalp - Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi -Felsefi Temeller-* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 106.

zeminde bulunmalarına karşın onun bu ayrımı daha sonra vahye dayalı ve akla dayalı gerçeklerin uzlaşamayacağı fikrine sebep olmuştur. Böylece özellikle Hristiyan teolojisinde vahye dayalı teoloji ve doğal teoloji ayrımının A. Thomas kaynaklı olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.⁶²

Temple, Kiliseden bağımsız felsefe ve bilim çevrelerinin aklın doğrusu ve vahyin doğrusu dengesinde vahyin dezavantajlı konuma geçmesi durumunun ve vahyi küçümsemenin ilerleyen dönemde çok daha arttığını düşünmektedir. Sonuç olarak tesis edilen bu doğal felsefe, kendi sonuçlarının ötesinde kabul ettiği dini alanı, isteyen kullanabileceği bir fantezi alanı olarak görmeye başlamıştır.⁶³ 18. ve 19. yy.'a gelindiğinde artık teolojinin alanı tamamen kutsal metinlere indirgenmişti. Buna karşılık mantıkçı pozitivist filozoflar, dini hiçbir şekilde incelemeye değer görmemişlerdir. İki alan birbirini artık tamamen görmezden gelmekteydi.⁶⁴ Ayrım artık çok derindi. Mantıklı (cogency) olma vaadinde bulunan bir yöntemin çok az şey başarabileceği düşünülen dini alana güç veren şeyin sorgulanamaz kaynaklardan geldiği düşünölmeye başlanmıştır. İnanç, sadece entelektüel hak olarak saygı duyulabilen bir alan haline gelmişti. Din, öyle görünüyor ki ya aklen güvensiz bir alan ya da üzerinde düşünsel ciddi çabalar için anlamsız bir alan olarak algılanmaktaydı.

Felsefe ve bilimin dinle artık herhangi bir bağlantısı kalmadığı düşüncesi, Orta Çağ'ın bu iki alanın iç içe geçmiş olan sistemine Aydınlanmanın getirmiş olduğu bir tepki olarak görünmekteydi. Böylece bu alanlar birbirinden tamamen kopartıldılar. Temple, bu durumdan bir çıkış yolu arama amacı taşıdığını belirtmektedir. Onun çıkış yolu, kendi zamanında yeni yeni netleşen din bilimleri sahası üzerine kurulu görünmektedir. Kendisi de bunu psikoloji, antropoloji ve karşılaştırmalı dinler tarihi branşlarının dinler üzerindeki çalışmalarına dayanarak önerdiğini belirtmektedir.⁶⁵ Temple, doğal teolojiyi bu süreçte önemli bir alternatif olarak görmektedir. Çünkü doğal teoloji, bir felsefeci veya sosyal bilimcinin de dinler üzerinde çalışabileceği fikrine dayandırılmıştır. Önemli olan, doğal teoloğun yalnızca tek bir otoriteye dayalı

⁶² Er, *Ontolojinin Dinî Tasavvurların İçeriğine Etkisi (Doğal Teoloji)*, 3.

⁶³ Temple, *Nature, Man And God*, 15.

⁶⁴ Er, *Ontolojinin Dinî Tasavvurların İçeriğine Etkisi (Doğal Teoloji)*, 32.

⁶⁵ Temple, *Nature, Man And God*, 15.

kabuller öne sürmemesidir. Böyle yaptığı sürece inanlar tarafından her türlü eleştiriden uzak tutulan inançlar da doğal teoloji yöntemiyle incelenilebilirlik kazanmış olacaktır. Doğal teolog, kendi inandığı dogmatik inancı da felsefe veya sosyal bilimler metoduyla inceleyebilmektedir. Ancak bu incelemeyi yaparken kendisi dogmatik bir tavır takınmaktan kaçınmalıdır.⁶⁶ Böylece doğal teoloji ve dinlerin irtibatı sağlanmış olacaktır.

3. Temple'a Göre Dinler ve Doğal Teoloji İlişkisi

Temple dersler boyunca doğal teolojiyi çağdaş felsefe ve bilimin dinle kopmuş olan ilişkilerini tekrar canlandırabilecek bir disiplin olarak ele almaktadır. Kopmuş olan bu bağların yeniden tesisinin hem felsefe hem de din anlayışları için önemli bir ihtiyaç olduğunu düşünmektedir. Temple'a göre bu karşılıklı ihtiyaç nereden kaynaklanmaktadır? Din alanıyla ilgilenmeyi anlamsız bulan bir felsefe veya bilim anlayışı, insanlık tarihi ve toplumsal yapısı içerisinde çok büyük alan işgal eden bir fenomeni görmezden gelmektedir. Bu da felsefe ve bilimin amacına uygun düşmemektedir. Böylece bir gerçeklik olarak din kurumunun doğal teoloji disipliniyle incelenmesi felsefe ve bilimin görevi haline gelmektedir. Yani dinler doğal teolojinin inceleme sahası içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Öte yandan dinlerin insanlar üzerinde ciddi bir etkisi olması sebebiyle dinler için mutlaka dışardan bir denetleme mekanizması olması gerektiğini düşünmektedir. Bu da dinlerin marjinalleşmesinin önünde bir engel olması sebebiyle, felsefe ve bilim tarafından incelenmeye ihtiyaç duyduklarını göstermektedir.⁶⁷ Bu, Temple'ın anlayışı içerisinde dinin doğal teolojiye ihtiyacını ortaya koymaktadır.

3.1. Kaynak Olması Bakımından Doğal Teolojinin Dinlere Gereksinimi

Temple, doğal teolojinin yaşayan dinler (actual religion) üzerine çalışmalarını arttırması gerektiğine özellikle dikkat çekmektedir. Ayrıca bunun teşvik edilmesinin önemli olduğunu düşünmektedir. Doğal teoloji, vahyedilen din olarak iddia edilen içeriklerden yararlanmalı ve bunları araştırılması gereken verilerin önemli bir parçası

⁶⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 7.

⁶⁷ Temple, *Nature, Man And God*, 44.

olarak kabul etmelidir. Örneğin, milyonlarca insanın “Allah'tan başka Tanrı yoktur ve Muhammed Allah'ın peygamberidir.” inancına sahip olduğuna şüphe yoktur. Temple’a göre doğal teoloji, bu inancın doğru olarak kabul edilmesi gerektiğini ya da felsefenin tüm yapısının bu inancı içerecek ve onunla uyum içinde olacak şekilde düzenlenmesi gerektiğini söylemez. Ancak doğal teoloji, insanlığın gerçek dini tarihindeki en önemli olgulardan birinin bu olduğunu ve dinin doğasına ilişkin bir araştırmanın bunu ve diğer benzer inançları dikkate alması gerektiğini söylemelidir.⁶⁸

Temple’ın doğal teolojiye yüklediği bu görev, doğal teolojinin felsefi ve bilimsel olma iddiasını sürdürmesi içindir. Felsefi düşüncenin unsurlarından kapsamlı ve objektif olma şartlarını yerine getirmek durumunda olduğu için gerçek dinlerin içeriğini kendisine veri kabul etmesi gerekmektedir. Bununla birlikte Temple, doğal teolojinin incelediği otorite ne kadar yüce olursa olsun sadece otoriteye dayalı hiçbir önermeyi kabul etmemesi gerektiğini de tekrar belirtmektedir. Ancak bu önermeleri kendi yöntemi içerisinde inceleme konusu yapması gerekmektedir. Doğal teoloji dinlerin otoriteye dayalı ortaya koyduğu önermeleri; gerçek dinlerin kutsal metinlerini, kurucularını, liderlerini ve inanan topluluğun inançlarını insanın gerçek dinlerinin ne olduğuna dair argümanlar olarak dikkate almalıdır.⁶⁹

Derslerde Temple, kaynaklık etmesi dışında doğal teoloğun çalışma alanını gerçek manada bilmesi için inancın iç dinamiklerini de özümsemesi (hatta benimsemesi) gerektiğini söylemektedir. Ona göre doğal teoloğun araştırma sahası olan dinlere (ya da dine) en azından sempati duyması gerekir ki onu içeriden değerlendirme fırsatı yakalasin. Bunu sağlamayan doğal teolog için araştırmayı sağlıklı yürütmenin zor olduğunu ifade etmektedir. Hatta görme engelli birinin resim eleştirmenliği yapmasıyla benzer görmektedir.⁷⁰ Ancak burada baştan itibaren arkasında durduğu “doğal teoloji bir sözcü değil bir yöntemdir” anlayışına bağlı kalmadığı izlenimi düşünülebilir. Görme engelli biri ile kurduğu analoginin temel eksikler barındırdığı görülmektedir. Öncelikle bilimsel çalışma alanı dini tecrübenin kendisi değil kaydıdır. Kendisinin de ifade ettiği üzere kutsal metinler, anlatılar birer

⁶⁸ Temple, *Nature, Man And God*, 28.

⁶⁹ Temple, *Nature, Man And God*, 19.

⁷⁰ Temple, *Nature, Man And God*, 496.

metindir ve insan aklına sunulmuştur. İnançlı olmayan ancak okuduğu metni anlama kapasitesi olan herkes bu kayıtlar üzerine bilimsel çalışma yapabilir. Görme engellinin resimler üzerine bunu yapma şansı yoktur. Eğer Temple, inanç sahasının neliğine inanmayan birinin anlayamayacağını kastediyorsa, inancı bir mevhibe olarak nitelendiriliyor demektir. İnanmayanlar da bu yetiden mahrum olarak kabul ediliyorlardır. İnanmayan birisi bu durumda inanmaya hiçbir zaman başlamayacaktır. İnanmayan insan, aslında inanç yeteneğinden mahrum değildir ve elbette ki dinler üzerine makul çalışmalar yürütebilir. Böyle bir yanılgıyı inanmayan birisinin inançtan tümüyle uzak, hayatının tüm alanlarını ve zihnini tamamen inançtan kurtarmış olduğu düşüncesi besliyor görünmektedir. Oysa dine inanmayan bir insanın da sahip olduğu temel birtakım inançlar vardır. Doğal teolojide amaç, sıfırdan imanı temellendirmek değil inanan kişinin rasyonel bir kişi olarak buna inanmaya hak sahibi olup olmadığının belirlenmesi olmalıdır. Yani zaten inanan birinin bu inancının onu rasyonaliteden çıkarıp çıkarmadığının analizi yapılmalıdır.⁷¹

3.2. Makuliyet Açısından Dinlerin Doğal Teolojiye İhtiyacı

Temple, dinin doğal teolojiye olan gereksinimini anlatırken dini kurumların kendisini aklın sorgulamalarından uzak tutma güdüsünün bulunduğunu ancak bunun bilgece bir tavır olmadığını söylemektedir. Bu vurgusunun arkasında din kurumunun kendi döneminde yaşadığı itibar kaybı olduğu görülmektedir. Ona göre günümüzde bilim insanının toplumsal kabulü teoloğunkinden daha baskınken hala teologların dini, bilime karşı kapalı konumda tutmaları mümkün değildir.⁷² Daha önceleri otoriteye yapılan aşırı vurgu artık kendisini insan deneyiminde aklın denetiminden muaf olduğu düşünülen hiçbir unsurun bulunmadığı anlayışına bırakmıştır. Temple da bu düşünceye katılmaktadır. Bu sebeple dinin tamamıyla doğal teolojinin inceleme sahası yapılması gerektiğini savunmaktadır.

Derslerde Temple, bu incelemenin gerekliliğini dinlerin eleştirel incelemeden muaf görüldüğü zaman nasıl aşırılıklara kaçılabileceğine dikkat çekerek yapmaktadır. Kendisi bu sistemin bir parçası olmasına rağmen dinin tüm organlarıyla doğal

⁷¹ Batak, "Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü", 63.

⁷² Jones, *The Concept of Natural Theology in The Gifford Lectures*, 171.

teolojinin incelemesine açık olması gerektiği sonucuna ulaşmaktadır. Ancak ona göre bu inceleme dışardan bir tanımlamadan ibaret olursa yeterli görülemez.⁷³ Doğal teoloji, belirtilen tarihi süreç içerisinde yaşayan gerçek dinlerden kendisini uzaklaştırmıştır. Böylece dinlerin sadece birer sunumu, bazı kavramlarının felsefi çözümü ve Tanrı delilleriyle kısır kalan bir ekosistem içerisinde kalmış görünmektedir. Ancak Temple'a göre doğal teoloji, yaşayan gerçek dinlerin iç dinamiklerine, kurumları ve kavramlarına içerden bir bakış ortaya koymalıdır. Din felsefesinin asıl görevinin dini, genel insanlık bilgisi içerisinde bir yere oturtmak olduğunu söylemektedir. Ancak Temple'a göre bunu yaparken inanca onun kendi kavram ve kurumları incelenerek bakılmamaktadır. Dinlerin kendi pratiği içinde incelenmesi hep atlanmaktadır.⁷⁴ Burada konatif çözümlerinin Temple için önemi görülmektedir. Eğer doğal teolojinin konatif yönü daha etkili işletilirse hem dini kurumların din üzerindeki eleştirel düşünceye olan tepkiselliği aşılır hem de dinlerin Temple'a göre yanlış ve aşırı yorumlarının önüne geçilebilir.

Dinlerin Temple'ın da belirttiği üzere bu aşırı yorumların eline düşebilmesi inancın doğası gereği önüne geçilmesi zor durumlar olarak görülmektedir. İnancın doğrudan kabulle ilişkili kısmının nereye kadar uzandığının belirlenmediği durumlar için bu tehlike ortaya çıkabilmektedir. Oysa kutsal metinlerin doğrudan kabulü, onların işlenmeden insan zihnine akması anlamına gelmemektedir. İnsan ile bilgi arasında doğrudan bir ilişki olmadığı düşüncesi bu noktada önemlidir. Buna göre bilimsel bilgi dahi doğadan bize doğrudan akmaz. Bilginin bize ulaşması için arada epistemik bir dil vardır ve bilgi bunun içinde tahrif olarak bize ulaşır. Hâkim paradigmanın bilimsel dil üzerindeki etkisinin büyük boyutta olduğuna dair ciddi çalışmalar vardır.⁷⁵ Doğa bilimlerindeki bu noktaya dikkat çeken önemli bilim felsefecilerinin görüşlerinin, vahiy bilgisi için de geçerli olmasının önünde bir engel yoktur. Vahyin bilgisi de bize doğrudan değil epistemik dilin ve din alanındaki hâkim paradigmanın tahrifine uğrayarak ulaşır. Bilim felsefesi, bilim için bu tahrifi sınırlandırmaya ve ciddi zararlara yol açmamasına uğraşırken; doğal teoloji de din için

⁷³ Temple, *Nature, Man And God*, 17.

⁷⁴ Temple, *Nature, Man And God*, 11.

⁷⁵ Hüsamettin Arslan, *Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2019), 164.

aynı görevi üstlenebilir. Burada felsefenin disiplinler üzerinde onları durmadan kontrol eden, teorileri her seferinde yeniden ele alan ve düzeltmeye çalışan fonksiyonu kullanılmalıdır.

4. Temple'ın Klasik Teoloji ve Doğal Teoloji Gerilimine Bakışı

Doğal teolojiyle insanların mensup oldukları gerçek dinlerin bu yakın ilişkisi her zaman uyum içerisinde görüldükleri anlamına gelmemektedir. İki alan arasında ne kadar yakın bir ilişki varsa çatışma ortamının oluşma ihtimali de o derecede artmaktadır. Dinlerin doğal teolojiye olan bu ihtiyacına karşın doğal teolojinin çok da bilgece olmayan bir tavırla dindarlar tarafından tehdit olarak görüldüğü bir vakıadır. Bu tavrın arkasında dinin hayatın diğer alanlarına dair kontrol etme isteğinin doğal teoloji tarafından tehdit edildiği düşüncesi vardır. Aslında doğal teoloji din üzerine yaptığı çalışmalarda dinin isteklerini veya ilkelerini çürütme ya da haksız görme amacı gütmemeli; bunları not edip, inceleyip, çözümlene amacı taşımalıdır.

Derslerde doğal teoloji, kısaca din üzerine bilimsel veya felsefi çalışma yapmak olarak açıklanmaktadır. Nasıl ki insan hayatında bulunan diğer kurumlar üzerine bilimsel metot kullanarak inceleme yapılıyorsa din üzerine de böyle bir inceleme yapılması olağandır. Ekonomi, siyaset, aile, eğitim ve günlük hayatımızda karşılaştığımız bütün yapılar sosyal bilimlerden incelenmektedir. Dinin bu alanlarla ilişkisinin incelenmesini de Temple'a göre doğal teoloji üstlenmektedir. Ancak Temple için din, kendisini bu alanlardan biri olarak görmez. Kendisini baskın olan; diğer tüm alanları, insani faaliyetleri ve kurumları kontrol etmeye yetkili otorite olarak görür. Bu iddia onun bilim tarafından incelenmesinde bazı çatışmalara yol açıyor gibi görünmektedir. Ancak Temple'ın da değindiği üzere doğal teoloji dinin bu doğası nedeniyle onu araştırmayacak değildir. Bu iddiayı da not edip incelemeye açmakla yükümlüdür.⁷⁶ Tek otorite olarak bir doktrini kabul edip ona dayanarak çıkarımlarda bulunmak doğal teoloji yönteminin dışında kalmaktadır. Ancak o doktrini kabul edenlerin onu her türlü eleştiriden uzakta tutmaları, onu doğal teoloğun çalışma sahası dışına itmemeştir. Yani dogmatik bir sistem de pek ala doğal teoloji

⁷⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 19.

içerisinde çalışlabilmektedir. Doğal teoloğun yaptığı, bu doktrine -şayet kendisi de inanıyor olsa bile- dışardan bir göz olarak bakmaktır. Onu, yine ona dayanarak değil akıl enstrümanlarını kullanarak inceler.⁷⁷

Dinin kendi dışındaki sosyal alanları kontrol etme isteği kimi zaman doğal teolojiye tepkisel yaklaşmasına sebep olmaktadır. Ancak Temple'a göre doğal teoloji, Tanrı'nın varlığının delilleri ve Tanrı'nın felsefi sıfatları gibi salt din felsefesi konularıyla sınırlı kaldığı sürece ciddi bir tepkiye yol açmamaktadır. Din felsefecisi, Tanrı'nın varlığı delillerinden birini, birkaçını hatta tamamını reddetse bile bu inanca bir saldırı olarak görülmemektedir. İnanca yer açtığı sürece deliller, sıfatlar gibi konularda ilahi vahyin kabul ettiği ilkeleri kabul etmese bile dindarlar için sonuçta zararsız bir felsefecidir. Temple için örneğin Hume'un şüpheciliği, agnostisizme gitmesine ve rasyonel inancın olmadığı çıkarımına ulaşmasına rağmen inanca bir kapı açmış görüldüğü için bir tehdit olarak değerlendirilmemektedir.⁷⁸ Dini kurumlar böyle olduğu sürece din felsefesi özelinde doğal teolojiye ciddi bir ilgi göstermemişlerdir.

Temple'a göre din mensuplarının doğal teolojiye bu kayıtsız tutumu, daha pratik boyutu baskın olan dinlerin boş bıraktığı bir alanda, fazlaca teorik olan din felsefesinin düşünce faaliyetlerini yürüttükleri sürece devam etmiş görünmektedir.⁷⁹ Bu tespitler geniş kitlelerin tutumlarının analizine dayanmaktadır. Her zaman din mensupları arasında da felsefeyle ilgilenen ve ilahi vahye uymadığı düşünülen felsefi teorilere itiraz eden uzmanlar bulunmaktaydı. Ancak bunlar geniş kitleler için felsefecilerin kendi arasındaki tartışmalar olarak görülmüştür. Temple bu tespitine Hume ve Darwin örneklerini karşılaştırarak devam etmektedir. Ona göre Hume'un şüpheciliği dinin temel argümanlarına ciddi eleştiriler sunmasına rağmen ciddi bir tepkiyle karşılanmamıştır. Darwin'in evrim teorisi ise din adamları için ciddi bir sorun olarak görülmüş ve ciddi tepkilere sebep olmuştur. Temple için bu durumun daha da ilginç yanı Darwin'in teorisi tek başına inanca bir eleştiri olarak görülmemesi gerekirken dinler için ciddi bir tehlike olarak görülmüştür. Temple böyle bir algının oluşmasının sebebi olarak o zamana kadar inancın otoritesi altında bulunan bir alana

⁷⁷ Temple, *Nature, Man And God*, 7.

⁷⁸ Temple, *Nature, Man And God*, 29.

⁷⁹ Temple, *Nature, Man And God*, 30.

müdahale ettiğinin düşünülmesini gösterir. Bu alanın inancın otoritesi altında görülmesi ne kadar ilahi vahye ne kadar insan anlayışına dayalıdır bunun tespiti onlar için önemli görülmemektedir.⁸⁰

Temple'ın tespit ettiği buna benzer bir tavır, karşılaştırmalı dinler tarihi, din sosyolojisi ve din psikolojisi gibi din bilimleri sahasında da görülmektedir. Özellikle bu bilimler, ortaya çıkış süreçlerinde dinin zıddı olarak kabul edilmişlerdir.⁸¹ Doğal teolojinin bu dalları, din felsefesinden farklı olarak dinin otoritesi altında görülen kısımları sarsacak daha somut çalışmalar sunmaktadır. Örneğin dinlerin sosyolojik ve psikolojik kökenleri olduğu iddiaları Darwin'in evrimi gibi dinin ilahi otoritesini yıkmak için kullanılmaktadır. Bu yönlendirmeye beraber aslında bu çalışmaların doğrudan Tanrı inancına karşı bir iddiaları olmamasına rağmen inanan ve inanmayanlar arasında temel ayrımlara dönüştükleri görülmektedir. Bu tezler, Tanrı inancının ve dini yaşantının temeli olarak görülen şeylerin aslında gereksiz oldukları izlenimi verilerek sunulmaktadır. Bu teoriler ışığında din dışı düşüncenin tutumu, dine karşı olumsuz tavırdan bir adım daha ileri giderek dine karşı kayıtsızlığa dönüşmektedir.⁸² Ancak tarihsel süreçte bu düşüncenin ağırlığı kaybolarak din üzerine bilimsel araştırma yapmanın imanla bağdaşmaz sonuçları olduğu algısı terk edilmeye başlanmıştır. Hatta dini tutumu derinleştirmeye yardımcı olabileceği iddiasını savunanların sayısı giderek artmıştır.⁸³ Temple'ın da bu görüşe sahip olduğu düşünülebilir. Buna rağmen bilim ve din ilişkisi açısından gerilimin olup olmadığı güncelliğini koruyan bir problem olarak görülmektedir.

4.1. Din-Bilim İlişkisi Açısından Ortaya Çıkan Gerilimin Nedenleri

Temple'ın doğal teoloji anlayışına göre doğal teolojinin içeriğinde sunulan alanların önemli bir bölümü bilimsel alanlardır ve din bilim ilişkisinden birebir etkilenmektedirler. Temple, din bilim ilişkisini dinin egemenlik iddiasıyla ilişkilendirmektedir. Din, kurum olarak hayatın her alanıyla ilişki içerisindedir. Ancak insanın deneyim unsurlarının hepsine aynı derecede ilgili değildir. Örneğin, ahlakla

⁸⁰ Temple, *Nature, Man And God*, 51.

⁸¹ Georges Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, çev. Zeki Özcan (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 90.

⁸² Temple, *Nature, Man And God*, 30.

⁸³ Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, 91.

derin bir ilişkisi olup ahlakı temelden yönlendirirken, bilimle aynı düzeyde ilgili değildir. Dinin bilimi teşvik ve bilim ahlakıyla ilgili küçük yönlendirmeler noktasında daha dolaylı bir ilişkisi vardır.⁸⁴ Buna rağmen modern dönemde din, bilimin öne sürdüğü bazı teorilere direnç göstermektedir. Aynı şekilde Rönesanstan itibaren bilim de dine karşı ciddi direniş göstermektedir. Aslında bu kadar az ilişki içerisinde olan iki alan birbirlerine karşı neden düşmanca tavır takınmaktadır?

Temple'a göre 19.yy'ın ilk yarısında dindarlar, bilimlerin dinin otoritesi altında olduğu düşünülen sahaları tek tek ele geçirdiğini düşünmeye başlamıştır. Din ile bilimin sahaları arasında kabul edilen sınırlar değişmişti ve yeni sınırlar henüz netleşmemişti. Bunun sonucunda entelektüel dünyada bilimin, dinin tüm alanlarını içine alacak şekilde genişleyeceği yönünde bir izlenim oluşmuştu. Temple bu sebeple sağlıklı bir ilişkinin ve alan paylaşımının meydana gelmesinin geciktiğini düşünmektedir.⁸⁵ Bilim üzerinde oluşturulan tüm bu alanları kapsama beklentisi dindar insanları, bilimin din üzerinde çalışma yapmasının tehlikeli sonuçları olacağı düşüncesine sevk etmiştir. Temple'a göre aslında dinin yanlış düşüncelerin esiri olmaması için gayet gerekli olan bu çalışmalara dindarlar bu gerekçeyle karşı çıkmaktadır. Temple, bu gerilimin azaltılması için yapılması gerekenin din ve bilimin yöntemlerini, kapsamalarını belirlemek olduğunu düşünmektedir.⁸⁶

Temelde çatışma alanının bilim ve din arasında olmadığını düşünmek mümkündür. Çünkü iki alan arasında irtibat çok sınırlıdır. İkisini alan olarak birbirinden ayırmak nispeten kolaydır. Bu iki alan arasında sınırların netleştirilmemesi veya bu ayrımın özen gösterilmemesi çatışma algısının temel nedenlerinden biridir.⁸⁷ Burada yaşanan gerilim, bilim ve din arasında olmaktan çok dinle ilgisi olmayan fizik konularının inanç ilkesi haline getirilmesi veya bilimin alanına girmeyen metafizik konuların bilimsel doğrular gibi aktarılmasından kaynaklanmaktadır. Din fizik dünyasını inanç konusu edinmez. Bilim de kendisi metafizik çıkarımlar yapamaz, bunun için felsefeye ihtiyaç duyar.

⁸⁴ Temple, *Nature, Man And God*, 31.

⁸⁵ Temple, *Nature, Man And God*, 32.

⁸⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 10.

⁸⁷ Cafer Sadık Yaran, *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 121.

4.1.1. Dinin Sınırlarının Dışına Çıkarılması Sebebiyle Ortaya Çıkan Gerilim

Dinin bilimsel araştırmanın konusu olan alan için inanç otoritesini kullanarak yargıda bulunması, aslında çoğunlukla kutsal metinlerden kaynaklanmamaktadır. Temple'a göre dindarlar nedenlerini bulmanın zaman aldığı, çalışma gerektirdiği şeyler konusunda çok acelecidir ve hemen Tanrı'ya atıfta bulunurlar. Temple, bir kere bu atıf yapıldığında nedenlerini bilmedikleri bu olayların bir takım doğal süreçlerinin olduğunu iddia etmek artık dindar için "dinsizlik" olarak görülmeye başlandığını belirtir. Bu da bazı dindar toplumlarda bilimin gelişmesine engel olmuştur şeklinde yorumlanmaktadır. Ancak bu görüş yalnızca insani bir zaaf örneğidir ve ne bilimin ne de dinin temel ilkesinden kaynaklanmaktadır.⁸⁸ Dinin temel ilkeleri arasında bunun hakkında bir iddia bulunmasa da sıra dışı şeyler hep Tanrıya atfedilmektedir. Sıradan olanla doğrudan kurulmayan bu bağ, olağanüstü olanla hep çok sıkı şekilde kurulmuştur. Böylece olağanüstünün olağan nedenleri ortaya çıkarılmaya başlayınca sanki din kendi alanını kaybediyor gibi görünmeye başlamıştır. İlahi dinlerde ve özellikle Kuran'da gündelik sıradan akış içindeki şeylere bu kadar çok atıf yapılması ve Hz. Muhammed'in mucizeler yerine insanları ikna yoluyla dine çağırması insandaki bu düşünce zafiyetinin giderilmesi için önemli bir uğraşı olarak görülebilir. Kuran'da sivrisinek bile Tanrı için bir delil olarak kullanılmaktadır. Olağanüstü olaylar, İslam için odak noktasında değildir.

Temple'a göre Hz. İsa da insanlara Tanrı'nın faaliyetini düzenli ve normal olanın içinde görmeyi öğretmeyi hedeflemektedir. Güneşin doğuşu, yağmurun yağışı, tohumun bitkiye dönüşmesi gibi. Yine Temple'a göre eğer insanlar bu konuda O'nu izlemeye hazır olsalardı, din ve bilim arasındaki gerçek çatışmanın çoğu önlenmiş olurdu. "Ancak O'nun bilgeliği, bilim merdiveni sağlayana ve bizi Tanrı'yı sadece şimdi ve sonra değil, her yerde ve her zaman iş başında görmeye yönlendirene kadar ulaşılamayacak kadar yüksekte kaldı."⁸⁹ Temple'ın bu eleştirileri nispeten tüm dinler için geçerlidir. Maalesef insanların olağan olanda ve düzende bulamadıkları bilgelik

⁸⁸ Temple, *Nature, Man And God*, 46.

⁸⁹ Temple, *Nature, Man And God*, 46.

onları olağandışına yöneltmektedir. Temple, dinlerin bu noktada başarılı olamadığı ve dindar insanların bu basit düşüncelerde takılı kaldığı için bilimin hala daha görünen en küçük parçalardan yola çıkmasını mantıklı ve gerekli bulmaktadır. Çünkü bu rasyonaliteden uzak eğilim sebebiyle yüksek olana atıf yapmak uygulanabilir olmaktan çıkmaktadır.⁹⁰

İnançla olağanüstü arasında sıklıkla yapılan yanlış vurgu bilimin de dine karşı tavrı almasına neden olmaktadır. Din ve bilimin -adına konuşanların- kendi alanlarının dışına çıkması, bunu yaptıklarında da hala kendi otoriteleri adına söze devam etmeleri, bu iki alanın birbirlerinin muadili olarak görülmesine yol açmaktadır. Rönesanstan beri süregelen ve çatışma olduğu düşünülen örneklerde bu hataları görmek mümkündür. İlk çatışmalardan biri ve en ikonik olanı astronomide yaşanmıştır. Çatışmanın özünde dinin kendi sahası dışına çıkması ve otoritesini burada kullanmaya çalışması yer almaktadır. Fizik âleme ait bir yargı inanç ilkesi yapıldığı için bu çatışma ortaya çıkmıştır ve sonuçta din adamları bundan geri adım atmışlardır. Bu geri çekiliş aslında otoritelerini alanlarının dışında kullandıklarının bir göstergesidir. Çünkü gerçekten dinsel bir yargı olması durumunda bu ilkedan vazgeçmeleri mümkün değildir. Vazgeçerken ilk başta bu alana girmelerinin yanlış olduğunu da izhar etmiş olurlar. Zira inanç ilkeleri doğaları gereği vazgeçilebilecek unsurlar değildir.

Dini alan içerisine, bilimsel unsurların inanç esası olarak sokulması gibi bilim felsefesi sistemleri de entegre edilmiştir. Örneğin Aydınlanma sonrası Aristoteles eleştirileri yapılmaya başlanmasıyla Kilise kendisinin hedef alındığı düşüncesine kapılmıştır. Çünkü A. Thomas, Aristocu bilim felsefesini Hristiyanlığın içine entegre etmiş görünmektedir ve bu entegre sebebiyle Kilise aslında bir felsefe türünü inanç kaidesi olarak görmeye başlamıştır. Böylece Galileo, Newton gibi düşünürlerin felsefe ve bilim alanındaki seleflerine yaptıkları itiraz dini içerikli olarak görülmüştür.⁹¹ Dinin kendi alanının dışına çıkışına dair tek taraflı örnekler görülebileceği gibi bilim tarafından gelen saldırılara karşı savunma mekanizmasını işletirken sınırlarını aştığı örnekler de görülmektedir.

⁹⁰ Temple, *Nature, Man And God*, 47.

⁹¹ Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, 13.

4.1.2. Bilimin Sınırlarının Dışına Çıkarılması Sebebiyle Ortaya Çıkan Gerilim

Rönesansla birlikte ilk dönemlerde bu tür yanlışlara yani dinin sahasının dışına çıkışına karşı itirazlar oldukça sık görülmektedir. Sonrasında ise daha çok ikinci tür yani bilim adına metafizik yargıların sunulduğu yanlışlara rastlamak mümkündür. Bu konuda da biyoloji biliminden ikonik bir örnek verilebilir. Temple'ın da dikkat çektiği üzere evrim teorisine dair bazı bulgular, biyolojinin yaratılış doktrinini çürüttüğü iddiasıyla beraber sunulmaktadır. Ancak bu iddia aslında biyolojinin kendi alanına girmez. Evrimsel bir sürece dair kesin bulgular bulununca biyolojinin tespiti; “Canlı türleri, Dünya tarihi boyunca daha ilkel türlerin gelişmiş türlere dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır” dan öteye geçemez. Temple'a göre evrim teorisinin yaratılış doktrinine alternatif olabilmesi için Weissmann ve ekolü tarafından desteklenen determinist görüşü içermesi gerekir ki bu da bilimsel değil felsefe tandanslı bir doktrindir.⁹² İnsan doğasını bu şekilde açıklamayan din buna direnecektir. Temple'a göre; bu direnç bilime karşı değil, özel bir tür felsefi görüşe karşı olarak değerlendirilmek zorundadır. Yani din, böyle bir direniş göstererek biyoloji bilimine sonuç dikte etmiş olmaz, çünkü determinizm bu bilimin sınırları içerisinde ulaşılmış bir sonuç değildir.

Bilimin alanı dışındaki yorumların bilimin iddia ettiği gerçekler olarak sunulması, din mensuplarının bilime ön yargılı davranmalarını hatta bilimsel gerçekleri bile reddetmeleri ve bunu yapmanın dini bir vecibe olduğunu düşünmelerine yol açmaktadır. Dindarlar bilimin kendi alanından çıkarılarak kurulan teoriye karşı, teorinin bilimsel yollarla ispatlanabilecek kısımlarına yani görünür âlemle ilgili olan kısmına da itiraz etmektedirler. Böylece dini kendi alanının dışına taşımış olurlar. Ancak yetkin bir teolog, yaratılış doktrinini Tanrı iradesine bağlı olduğunu fark eder ve bilimsel olarak çürütülebilecek bir olguyu inancın temelini yerleştirmez.⁹³

Psikoloji ve sosyoloji gibi sosyal bilimlerde durum biraz daha karmaşık görülebilir. Çünkü bu bilimlerde, felsefeyi temel alan ve onunla karışık halde bulunan

⁹² Temple, *Nature, Man And God*, 32.

⁹³ Temple, *Nature, Man And God*, 49.

bilimlerdir. Din ile daha fazla sürtüşme içinde gibi görünmelerinin sebebi de felsefeye yakınlıklarıdır. Bununla beraber deneysel bulgulara dayanan yönleri itibarı ile felsefeye ayrılmaktadırlar. Ancak ulaştıkları bulguları, anlamlı hale getirmek için önceden hazır bulunan felsefi sistemlere göre yorumladıklarında, bu yorumların bilimin dışında olduğunu kabul etmeleri gerekmektedir. Örneğin Temple'a göre psikoloji; maddi unsurların kişiliğin yegâne bileşeni olduğuna indirirse din kendi yaşamı için böyle bir doktrinin inkarında ısrar etmelidir. Çünkü direndiği, bilimin bulguları değil o bulguların determinizm sistemi içerisine yerleştirilmiş yorumlarıdır.

Çatışmanın bu yönünün arkasında bilim adına konuşan felsefe vardır. Bilim dilsizken onu konuşuran felsefedir. Bilimin dayandığı gözlem önermeleri gözlemcinin kavramsal çerçevesinden doğrudan etkilendiği iddiası bu noktada önemli bir vurguya işaret etmektedir. Aynı gözlemi yapan bilim insanları kavramsal yani felsefi eğilimlerine göre aynı tecrübeden farklı sonuçlara varabilmektedirler.⁹⁴ Bilimle din arasında ortaya çıkan çatışma görüntüsü de aslında dinle bilim arasında değil, pozitivist ve doğrulamacı felsefe anlayışları arasındaki gerilimden kaynaklanmaktadır.⁹⁵ Sonuçta bu felsefe anlayışları kendilerini bilimsel olarak görseler de bilim değildirlen. Onların yargıları da metafizik alana daırdır ve bu da bilim sahasının dışındadır.

4.2. Felsefe ve Din İlişkisi Açısından Ortaya Çıkan Gerilim

Bilimle din arasında Temple görüntüde bir karşıtlık olduğunu iddia ederken felsefe ile din arasında daha derin bir gerilimin olduğunu düşünmektedir. Temple için felsefe ve din arasındaki gerilimde iki ana faktör vardır. Birincisi, her birinin üstünlük iddia ettiği alanın özdeşliği; ikincisi ise, amaç farklılığından kaynaklanan bu alanla ilgilenme yöntemlerindeki tam karşıtlıktır. Çünkü Temple'a göre felsefe, bilgiyi anlamak için ararken, din bilgiyi ibadet (teslimiyet) için arar.⁹⁶ Bu değerlendirme ilk bakışta bazı sorular doğurabilir. Felsefe, bilgiyi anlamak için ararken dinin bundan

⁹⁴ Alan F. Chalmers, *Bilim Dedikleri Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*, çev. Hüsamettin Arslan (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2021), 59-61.

⁹⁵ Bilimin çıktılarının yorumlanmasında felsefenin rolü için bk. Osman Zahid Çifçi, "Naturalist Verilerin Teistik Sonuçları (Fıtrat Kavramı Özelinde Bir Yorum Denemesi)", *EKEV Akademi Dergisi* 63 (Ağustos 2015), 345-356.

⁹⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 30.

uzak görülmesi mümkün müdür? Elbette ki böyle bir şey mümkün değildir. Ancak burada işaret edilen anlama, felsefede tek başına amaçken, din için anlamak teslimiyete götürmesi sebebiyle amaçtır. Felsefe, Aristo'nun işaret ettiği gibi insanın bilmek isteğini yerine getirmek için vardır. Bilmek, hiçbir amaçla değil sadece içten gelen merak duygusu sebebiyle aranan bir vasıftır.

Felsefe ve din arasında bilimle din arasında hiç olmadığı kadar ortak alan (sphere) mevcuttur. Temple her ikisinin de iddialarını ortaya koydukları alanın beşerî tecrübenin tamamını kapsadığını söylemektedir. Felsefe, hayatın tamamına dair açıklamalarını birleştirerek bir sistem oluşturmayı hedeflemektedir. Bu da felsefe ve dinin çatışma yaşamalarına sebep olabilir. İşte bu ortak alana farklı amaç ve yöntemlerle bakmak ikisinin birbiriyle olan çatışmasının önemli sebeplerinden biridir.⁹⁷ Bunun yanında bazı felsefe çevrelerinin dine gösterdiği karşı tutumlarının arkasında teistik argümanların tüm insanların aklına hitap edecek şekilde ve aklın bu argümanları kabul edeceği iddiası bulunmaktadır.⁹⁸ Yani insanlara inanmanın doğru, inanmamanın yanlış olduğuna dair delil gösterdiğini söylemektedir. Eğer inanmak bir gönül işi, ister inan ister inanma şeklinde bir yaklaşım sergilemiş olsa ciddi bir tepki görmez, tartışma da bu kadar uzamazdı. Ancak dinin makuliyet iddiasıyla beraber Tanrı'nın varlığı felsefi olarak tartışmaya açık hale getirilmektedir. Bu sebeple tartışılan şey, inanmak veya inanmamak değil inanmanın her rasyonel iddia gibi kendini makul görmesidir. Felsefenin nihai soruları, aslında dinin en başta güvence verdiği konulardır.

Din bilimi olan teoloji, Tanrı'dan başlar ve dünyayı O'na atıfta bulunarak açıklar. Felsefe ise insanların ayrıntılı deneyimlerinden yola çıkar ve bu deneyime ilişkin anlayışını yalnızca bu deneyime atıfta bulunarak oluşturmaya çalışır. Aquinalı Thomas'a göre din, aşkın (göksel) olandan hareketle içkine (dünyasal) inmektedir. Felsefe, ise tam tersi dünyaya ait şeylerden hareketle aşkına ulaşmaya çalışmaktadır.⁹⁹ Temple'a göre de felsefenin bilimle olan kaçınılmaz ve sağlıklı akrabalığı, onu her

⁹⁷ Temple, *Nature, Man And God*, 35.

⁹⁸ Batak, "Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü", 50.

⁹⁹ Theodor I. Oizerman, *Felsefe Tarihinin Sorunları*, çev. Celal A. Kanat (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998), 37.

şeyi açıklanabilecek en düşük kategoriyle açıklamaya yöneltir. Teoloji, ise her şeyin en yüksek kategorisiyle başlar ve daha düşük kategorileri bu en yüksek ilkeye tâbi olarak tasarlayabileceği en düzenli hiyerarşiye yerleştirir.¹⁰⁰

4.2.1. Dindar Zihin ile Felsefi Sorgulayıcılığın Karşılaştırılması

Din, felsefe gerilimini somutlaştırmak için dindarın ve felsefecinin motivasyonuna dair bir inceleme yapılabilir. Temple'a göre dindar kişinin amacı, inancını sağlamlaştırmak ve derinleştirmektir; filozofun amacı ise anlamak, argümanı nereye götürürse götürsün takip etmek ve yeterli kanıtla desteklenmeyen hiçbir şeyi kesin olarak kabul etmemektir. Temple, bu iki amaç arasında açık bir gerilim olduğunu söyler.¹⁰¹

Temple, bir dindar ile felsefecinin durumunu kötülük problemi üzerine kurduğu bir sahneyle anlatmaya çalışır. Yetmiş Üçüncü Mezmur'da geçen bir sahneye göre kendisi acılar içerisinde sefaletle yaşayan bir mümin, kötü ve kafir kişilerin neden refah içinde yaşadığını sorgular. Bunun sonucunda nerdeyse inancını kaybedecektir. Ancak Tanrı'nın mabedine girdiğinde bir dini tecrübe yaşar ve kötülerin nasıl korkunç bir sona uğrayacağını, müminler için ise Tanrı'nın yoldaşlığının yeterli olduğunu anlar. Bunun sonucunda inancı kuvvetlenmiştir. Temple, eleştirel felsefecinin bu tecrübe karşısındaki tutumunu inceler. Bu tecrübenin saygı duyulması gereken bir şey olduğunu ancak sadece yazarın güvencesine dayanarak kabul edemeyeceğini söyleyecektir.¹⁰² Mezmurlar'ı ilahi vahyin bir parçası olarak gören birisi için ise bu olay, benzer bir zihin probleminin çözümünde yeterli bir anlatı sunmaktadır. İmanlı kişinin kötülük problemini sistematik bir zihin faaliyetiyle çözme derdinde olmadığı anlaşılmaktadır. O, Tanrı'nın gerçekliği ve iyiliği ile ilgilenir. O'na ilahi vahyin "kötüler uzun süre mutlu olmazlar, mutlaka cezalandırılırlar" demesi yeterlidir. Bunun aksi örneklere işaret edilse dahi inanan kişiye bu ilkenin yanlışlığını ispat etmek çok zordur. Temple'a göre inanan için iman gözleme dayalı olgularla oluşmuş değildir. Eğer gözleme dayalı olgular imanını tehdit etmeye başlarsa; o, onların arkasından

¹⁰⁰ Temple, *Nature, Man And God*, 45.

¹⁰¹ Temple, *Nature, Man And God*, 39.

¹⁰² Temple, *Nature, Man And God*, 41.

delilin götürdüğü yere gitmez. İnancını onlar karşısında yeniden tesis etmeye çalışır. Önemli olan, herhangi bir doktrinde ya da genellemede değil, kendi deneyiminde bulduğu çözümün gerçekliğidir. Temple'a göre inanan için gerçek çözüm; bilmeceyin yanıtı değil, bilmeceyi sorma arzusunun olmadığı bir zihin durumuna erişmektir.¹⁰³ Din ile felsefe arasındaki ilgi nesnesine ilişkin fark sadece bir mizaç farkı değil, aynı zamanda bir yöntem farkıdır. İkinci durum birincisinden kaynaklanmaktadır.

Temelinde aşkın varlığa güven fikri olan din, doğası gereği bu noktadan yola çıkar. Teolog ise bu aşkın varlığın karakterini anlayabilmek için felsefe alanına girdiği ölçüde farklı deneyim olgularına açıklamalar getirmeye çalışır. Klasik teoloji bu noktada vahiy temelinde bir felsefe yapma faaliyeti olarak karşımıza çıkar. Temple'a göre bu faaliyet insan zihnini tatmin eden ama aynı zamanda tehlikeli sonuçlara götürebilecek bir alandır. Karşısında eleştirel bir felsefe tarafından sürekli olarak kontrol edilmediği sürece onu takip eden zihni her türlü fanteziye sürükleyebilecektir. Temple'a göre Orta Çağ'da klasik teoloji için herhangi bir denge unsuru kurulmamıştır ve bu durum ciddi sorunlara yol açmıştır. Buna rağmen fantastik olandan bu kadar kaçınılmış olmasını şaşırtıcı bulur.¹⁰⁴

Temple, dinin tavrının güvence tavrı olduğunu, felsefenin tavrının ise sorgulama tavrı olduğunu söylemektedir. Onun için bu iki tavrı birleştirmek yeterince zordur. Kullandıkları yöntemleri birleştirmek daha da zordur.¹⁰⁵ “Ancak hiç kimse bu gerilimi, her iki rolü de aynı anda oynamaya yürekten çalışan bir kişi kadar yakından farkına varmış değildir.”¹⁰⁶ İki rolü de aynı anda oynamaya çalışan kişi olarak dine inandığı halde zihninde felsefi olarak tutarlı bir sistem inşa etmeye çalışan kişileri kastettiğini anlayabiliriz.

4.2.2. Doğal Teoloğun İnancının Çalışmalarına Etkisinin İncelenmesi

Temple'ın dindar ve felsefeci ayrımı önemli bir sorun doğurmaktadır. Kendisinin de belirttiği üzere bu durum iki rolü beraber oynamanın handikabıdır. Onun

¹⁰³ Temple, *Nature, Man And God*, 39.

¹⁰⁴ Temple, *Nature, Man And God*, 44.

¹⁰⁵ Temple, *Nature, Man And God*, 42-44.

¹⁰⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 39.

asıl kaygısı, inanan biri tamamen inandığı otoriteye teslim olmak zorunda olduğu için bir dine mensup olan doğal teoloğun otoriteye dayalı yargılardan nasıl kaçınabileceğidir. Tapınılan şeyin varlığına ve sıfatlarına ilişkin eleştirel bir sorgulama yapmak dindar için nasıl mümkün olabilecektir? Tapınma, tapınılan şeye dair bir teslimiyet içermelidir. Oysa eleştirel sorgulama ise doğal teolojinin özüdür. Temple'ın buna dair çözümü bir teologdan beklenen kolaycı bir çözümdür. Ona göre dindar bir doğal teolog için eleştirel düşünce de Tanrı'nın işlerinin araştırılmasıdır. Bu onun teslimiyetinden bir şey eksiltmez çünkü yine Tanrı'yı araştırmaktadır. Bilimsel uğraşı faaliyetlerinde de inceledikleri Tanrı'ya olan teslimiyettir.¹⁰⁷ Ancak dinini eleştirel düşünceyle inceleyen bir doğal teoloğun yaşaması düşünülen zorluk, aklen ulaştığı önermelerle dinin önermeleri arasında bir çelişki görmesi durumunda ortaya çıkacaktır. Bu durumda tercihini hangi yönde kullanmalıdır? Temple için bunun yöntemi eleştirel bir teslimiyettir. "Eleştirel olmayan bir teslimiyet, kutsanmamış bir aklı içerecektir; teslim olmamış bir eleştiri ise ibadetten aciz kalacaktır. Gerekli olan, zihnin ibadete yönelik arzusuna karşılık gelen, onu teşvik eden ve destekleyen bir ortam içinde özgürce hareket etmesidir."¹⁰⁸ Açıklama bize net bir çözüm yolu sunuyor görünmemektedir.

Din, en tam ifadesini insanın ibadet ettiği varlığa mutlak teslimiyetinde bulur. Ancak bu varlığın varlığı, felsefi tartışmaların ana temasıdır. Kişinin kendini doğrulanmamış bir hipotez olarak hissettiği bir şeye teslim etmesi mümkün değildir. Aynı şekilde tamamen kendini teslim ettiği bir varlığın varlığını tarafsız bir şekilde tartışması da mümkün değildir. O halde dindar bir kişi, nasıl gerçek bir filozof olabilir ya da varoluş sorunlarını henüz çözememiş bir filozof, nasıl olur da dinin gereklerini yerine getirebilir? Onun dini bu egzersize izin vermezse geçerliliği konusunda nasıl fikir beyan edebilecek ve onu nasıl doğru bir şekilde anlayabilecektir? Temple, bu soruların ciddi birer problem olduklarını ve bu iki faaliyet alanını birleştirmeye çalışan her kişinin bu gibi ciddi zorlukla karşılaştığına değinir. Bu problemlerin çözümü için titizlikle çalışılması gerektiği ortadadır. Yine de Temple teorik olarak bu problemlerin çözülememesi olduklarını düşünmez. Hatta bazı kişilerin bunu aşmak için girişimlerde

¹⁰⁷ Temple, *Nature, Man And God*, 496.

¹⁰⁸ Temple, *Nature, Man And God*, 497.

bulunmasının din felsefesi için çok özel bir görev olarak görüleceğini söyler.¹⁰⁹ Ancak farazi olarak bahsettiği çözüm üreten kişilere bir örnek vermediği gibi bunun çözümüne dair somut bir yaklaşım getirdiği de söylenemez.

İnanan bir kişinin felsefe yapabilmesinin imkânı doğal teolojinin imkânı açısından önemli bir sorun teşkil etmektedir. Felsefe ve din arasında Temple'ın açık gördüğü gerilimin tek bir zihinde ortaya çıkması yani inançlı bir felsefeci örneği, felsefe tarihi boyunca karşıt örneklerden çok daha sık görülen bir durumdur. Sadece literatürdeki bu durum bile kesin olmasa dahi sağduyumuza bu durumun mümkün olduğunu göstermektedir. Bu durumda din ve felsefe geriliminin bireyin zihnindeki karşılığının incelenmesi gerekir.

Temple'ın dinle felsefenin arasında gördüğü gerilim, inanma ve teslimiyet ile sorgulama ve eleştiri arasındaki gerilim olarak ortaya çıkmaktadır. Bu iki yaklaşımın bir insanda birleşmesi Temple'a göre ciddi zorluklar beraberinde getirmektedir. Ancak bu iki tarafın da diğerinden tamamen yoksun olduğu düşüncesi ile ilgili görünmektedir. Gerçekten de bu iki tavrın birine sahip olan kişi diğer kısımdan tam anlamıyla uzak kalabilmekte midir? Yani inancı, teslimiyeti ve kabulü seçmiş görülen dindar sorgulama ve eleştirel düşünceden hiç yararlanmamakta mıdır? Aynı şekilde eleştirel düşüncüyü seçmiş görünen bir felsefeci inanç ve kabulden tamamıyla kendini kurtarabilmiş midir? Burada din ve felsefe olguları arasında temel bir metot ayrımı yapılırken, her insanın bu iki metottan sadece birini seçtiğini söylemek güçtür. Aslında Temple da inançlı filozofun kendi içinde bu zor durumu yaşadığını düşünmesine rağmen felsefe ve din arasındaki gerilimi birbirlerini yok etmeye çalışan bir gerilim olarak görmediğini belirtir. O bunu birbirinin sınırlarını belirleyen bir gerilim olarak görür. Bu durum aslında inançlı felsefecinin kendi içinde doğrudan ciddi bir çatışma yaşamadığına dair bir delil olarak görülmesi gerekirken Temple buna dair bir işaretle bulunmamıştır. Oysaki inançlı felsefeci için de inancı ve felsefesi arasında birbirlerinin sınırını belirleyen uyumlu bir gerilim olmaması için bir neden görünmemektedir.

¹⁰⁹ Temple, *Nature, Man And God*, 35.

4.3. Temple'ın Klasik Teoloji ve Doğal Teoloji Gerilimine Dair Uzlaştırma Çabası

Temple, felsefe ile din arasındaki gördüğü gerilimin iki alana da hayat hakkı tanındıktan sonra faydalı olduğunu düşünür.¹¹⁰ Her iki tarafın tarafları kendilerini adadıkları faaliyetin gerçek doğasının ve kaygısının ne olduğunu iyi tespit ederlerse bu gerilim çok sağlıklı hale gelecektir. Burada bahsettiği gerilimin doğasını incelerken gerilimin dinle felsefe veya dinle bilim arasında olmadığı fikrine ulaşılabilir. Gerilim çoğunlukla bu alanların sınırlarının belirlenmesinde ortaya çıkmaktadır. Bu noktada Temple gerilimi sağlıklı hale getirilip bunun din, felsefe ve bilim için faydalı olması için bazı teklifleri vardır.

Temple için doğal teoloji bu alanların uzlaştırılması ve çatışmanın faydalı hale getirilmesi için önemli bir fırsattır. Uzlaştırma için öncelikle doğal teoloji, dinin meşruiyetini kabul etmekle başlamalıdır ki böylece uzlaştırma için ilk adımı atmış olsun.¹¹¹ Bu hakkın tesliminden sonra bazı ilkeler çerçevesinde bu faaliyetin yürütülmesi gerektiğini söyler. Uzlaştırma ilkelerinden ilkinin dindarlar için sunmaktadır. Dindarlar kendileri için duygusal olarak değer kazanmış meseleleri tartışmaya açık olmalıdır. Din kaynaklı bir sorun ortaya çıktığında bu durum gerçekten ilahi kaynaklı mı yoksa tarih içerisinde duygusal bir önem mi kazanmış sorusu sorulmalıdır.¹¹² Sorgulama sonucunda durumun kendisi dini metinlerde geçmeyen ve dindarların daha önce saydığımız üzere dinin alanına saldırı algısına karşı kendilerini savunma için gösterdikleri bir refleks olarak görülürse bunun aşılması gerekmektedir. İkinci olarak eğer bu sorun gerçekten dini metinlerde ise ne yapılmalıdır? Din mensuplarının bu sorgulama sırasında kendi içlerinde hem fikir olamayacakları ortadadır. Temple'a göre bilimsel görüşlerle uzlaştırma için manevi unsurların azaltılmasıyla çatışmayı önlemeye çalışanlar ve sorgulanan her cümleyi son ana kadar tutmaya çalışan duygusal yaklaşanlar arasında bir ayrım olacaktır. Bunlardan ilk grup çok az manevi etkinliğin yanında ciddi bir entelektüel girişime sahiptirler. İkinci grup

¹¹⁰ Temple, *Nature, Man And God*, 54.

¹¹¹ Temple, *Nature, Man And God*, 51.

¹¹² Temple, *Nature, Man And God*, 52.

ise ciddi bir manevi etkinin yanında çok az bir entelektüel düşünce içindedirler.¹¹³ Örneğin; İbn Rüşd gibi bazıları bu soruya “vahyin te’vili istenir” şeklinde cevap vermektedirler.¹¹⁴ Buna karşın böyle bir müdahalenin vahye bir ihanet olacağını savunanlar vardır. Ancak burada İbn Rüşd haklı olarak dinlerin kurumsal yapılarını kazanmaları için zaten rutin uygulamanın kutsal metinlerin te’vili olduğunu belirtir.¹¹⁵ Vahyin herhangi bir unsurunun akıl yürütme ve yoruma (te’vil) başvurulmadan anlaşılması mümkün müdür?

Temple için her ne kadar bu iki grupta farklı yönelimlere sahip olsalar da belirtilen ilkeye sadık olabilirlerse; bu ilkenin adil bir şekilde ayırt edici rolü olmasına farklı yönlerden destek de bulunmuş olurlar. Dışlanması gereken şey; bunun zorluğuna rağmen kişisel duygu unsurudur. Özünde hiçbir manevi değer taşımadığı ve bilimsel ilerlemelerle gözden düştüğü anlaşılan teolojik bir sistem kurmak için başvurulmuş bir açıklamaya manevi değeri olan şeylerle bağdaştırılması gerekçesiyle tutunmak hem bilim hem de din tarafından kınanması gereken bir yanılğı halidir. Ancak manevi değerın doğası öyle bir şeydir ki onu kişisel bağılıktan ayırmak çok zordur. Bu nedenle böyle bir ayırım yapma ihtiyacı duyarak kafası karışanlara en azından sempati duymak gerekir.¹¹⁶

Dinle diğer alanların çatışmasının azaltılmasında diğer ilke ise bilim adına konuşanlar için gerekli bir ilkedir. Temple için bilim, üzerinde çalışılabilecek en alt kategoriler yani tikeller üzerinde çalışma yapmalıdır. Görevi ve amacı da budur. Bunu yaparken daha yüksek kategorileri inceleyen disiplinlerin uygulanabilirliğini reddetme hakkının olmadığını bilmelidir. Sadece onlara (daha üst kategorilere) başvurmadan ne kadar ileri gidebileceğini görmek için çalışma yapmalıdır. Hatta mümkün görünmemekle beraber tüm olguları kapsayabilse ve onları mekanik olarak bir arada tutabilse bile anlamlandırma ve amaç bulma gibi daha üst sistemlerin gereksiz/anlamsız olduğunu varsayamaz. Bunu yaptığında kendi mecrasından çıkmış olur. Bilimin gözlemlenebilir olguları kendi yöntemiyle açıklayarak yaptığı olumlu iş,

¹¹³ Temple, *Nature, Man And God*, 51.

¹¹⁴ İbn Rüşd, *Felsefe, Din ve Te’vil*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 33.

¹¹⁵ İbn Rüşd, *Felsefe, Din ve Te’vil*, 34, 40.

¹¹⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 51-52.

sonrasında bilimin yöntemi dışlanarak, bilim adına diğer yorumlama yöntemlerine ilişkin olumsuz çıkarımlarda bulunmasını asla haklı çıkarmaz.¹¹⁷ Buna göre bilimin başarısı örnek verilerek, diğer tüm dallardan bilim olmaları beklenmektedir. Ancak hayatın içinde bulunan bu diğer alanların amacı ve doğası buna müsaade etmemektedir.¹¹⁸ Bilimin kendi alanının dışına çıkmadaki bu ısrarı Orta Çağ'da din kurumunun baskısına muadil bir jakoben tavra işaret etmektedir. Nasıl ki Kilise otoriter bir tavırla kendisi dışında bir doğruya ulaşma yöntemi görmediyse bilim de benzeri bir tutumu bu süreçte ortaya koymuştur.¹¹⁹

Bilim bize görünür âlemin sınırları içerisinde bilgiler vermekle yükümlüdür. Felsefe her kanaldan elde edilen bilgileri birbirine bağlayarak akıl ilkeleri ile tutarlı bir sistem kurmaya çalışmakla yükümlüdür.¹²⁰ İnanç, ise fizik ötesine dair tüm beşerî faaliyetlere anlam kazandırma ile yükümlüdür. İnanç, insandaki güvenin kaynağıdır.¹²¹ Bunların sınırları ele aldıkları konular yönünden değil yöntemler üzerinden yapılmalıdır. Eğer bu hassas bir şekilde yapılabilirse aralarındaki ilişki sağlıklı olacaktır. Buna dikkat edildiğinde her biri aynı konu hakkında bir şeyler söylese dahi birbirleriyle çelişkili olmayacaklardır. İnsanın zihin veya söylem dünyasında ağırlığı daha çok görülen alan, insanın o alanla değerlendirilmesine yol açar. Bir bilim insanının her söyleminde bilim adına konuştuğu, felsefecinin felsefe adına, din insanının da din adına konuştuğu düşünülür. Ancak bu insanların her biri üç alana da atıfta bulunmadan bütüncül bir zihin dünyası inşa edemezler. İşte çatışmalar din alanına giren felsefeci, felsefe alanına giren bilim insanı veya bilim alanına giren din insanlarından dolayı bu alanlar arasındaymış gibi görünür. Oysa çatışmalar her zaman bu alanların bizzat kendi içlerinde gerçekleşmektedir. Çünkü inanç sahasında bir yargıda bulunan filozof artık dinlerle aynı kulvara girmiş demektir. Aynı şekilde felsefi bir sistemi savunan bilim insanı felsefe kulvarına girmiştir. Bilimsel teoriler üzerine konuşan din insanı da bilim kulvarına girmiştir. Tartışmalar da böylece her alanın kendi içerisinde gerçekleşmiş olur. Her biri, birbiri üzerinde kendi amaçları

¹¹⁷ Temple, *Nature, Man And God*, 52-53.

¹¹⁸ Batak, "Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü", 67.

¹¹⁹ Tuncay İmamoğlu, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 71.

¹²⁰ Schwarz, *Kadım Bilgeliğin Yeniden Keşfi*, 38.

¹²¹ İmamoğlu, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*, 75.

doğrultusunda çalışma ve yönlendirme yapılabilir. Bunlar doğru yapıldığında çatışma ortaya çıkarmaz.

Temple, gerilimin çözümüne yönelik sunduğu bu kriterlere rağmen aradaki gerilimin devamının önemli olduğunu savunur. İddiası bu gerilimin iki kurumun asimile olmasını engellemek için gerekli olduğudur. Bu noktada A. Wolf'un *An Outline of Modern Knowledge* kitabından “Felsefe, teolojinin hizmetkârı olmaktan tamamen vazgeçtiğinde ve kozmik sorunlarını çıkarılardan olabildiğince bağımsız bir şekilde sürdürdüğünde daha sağlıklı bir durumda olacaktır.” alıntısını yapar. Wolf'un felsefeyi koruma adına yaptığı bu girişimin dinin refahı için de gerekli olduğu sonucuna varır. Devamında bu gerilimin ancak ikisinden biri diğerine ciddi ölçüde tâbî olduğunda gevşeyeceğini söyler. Genel kabul gören dostluk atmosferi, felsefi eleştirinin sınırlarını köreltebilir. Çünkü dindar insanların duygularını incitmek istemezler. Aynı zamanda dinin otoriteye teslimiyetinin de azalmasına neden olabilir. Çünkü felsefi dostlarını kızdırmak istemezler.¹²² Bu tavrın Orta Çağ'ın kurumlar arası sorunlarına bir kez daha mahal vermemek için geliştirildiğini düşünebiliriz. Dikkatli bakıldığında aslında önermelerde iki kurumun değil kurumlar adına konuşan insanların hedef alındığı görülebilir.

Temple'in genel olarak dinle felsefe arasında olduğunu söylediği çatışmanın aslında tümel olarak inanç ve akıl arasında olduğuna dair bir işaret yoktur. Temple, din ile felsefe arasında bir gerilim olduğunu belirtse de bu kurumların kendi alanları içinde değil onlar adına konuşan kişilerin yargılarından kaynaklandığı örnekler üzerinde durmuştur. Faydalı gördüğü çatışmadan kastettiği, bu kurumlar adına konuşan insanların doğru düşüncenin ortaya çıkarılması için gösterdiği karşılıklı dirençtir. İnsanın bilgisinin sınırlarının keşfedilmesi adına bilim insanı, sınırları zorlamak durumundadır. Aynı şekilde felsefeci de anlama kapasitemizin sınırları için hep bir adım ileri gitmek isteyecektir. Dinin otoritesini koruma adına din insanı bu ilerlemelere karşı temkinli davranacaktır. Temple, bu gerilimden belki toplumsal bir gereklilik olarak bahsetmektedir. Ancak bunların aynı insanın zihninde çatışma halinde olduğunu kabul etmek pek mümkün değildir. Her insanda bilgi, düşünce ve

¹²² Temple, *Nature, Man And God*, 55.

inanç belirli oranlarda vardır ve eğer çatışma içerisinde iseler zihnin parçalarının birbiriyle çatışma halinde olduğunu kabul etmemiz pek mümkün görünmemektedir.

Temple, aslında işaret ettiği sınırları sonuna kadar götürmeyip alanların sınırlarını net bir şekilde çizmediği için din ve felsefe arasında ilkesel olarak çatışmanın çözülebileceğini ancak bunun realitede gerçekleşmediğini düşünmektedir. Bu sonuca binaen her ikisine aynı anda sadık kalma yükümlülüğü hisseden, bu bilinçte olan birinin zor durumunun ve şaşkınlığının sürmeye devam edeceğini söyler.¹²³ Ancak gerilimi uzlaştırmak için söylediği ilkeleri her iki alan (bilimi de dahil ederek üç diyebiliriz) için de net bir şekilde uyguladığımızda aslında çatışmanın alanlar (tüzel kişilikler) arasında değil, bu alanların sözcüleri (bireysel kişiler) arasında olduğuna dair bir çıkarım yapmamız mümkün görünmektedir. Temple'da keskinleşmeyen durum felsefe ve din ayrımının tek tek kişilerin içlerinde de olduğudur. Bir insan fikirlerini bilim, felsefe ve inancı bir arada kullanarak oluşturur. Tespit edilmesi gereken fikrin hangi kısmının tecrübeye, hangi kısmının düşünceye, hangi kısmının inanca dayalı olarak ortaya konduğudur.

Üç alanın özellikle felsefe ve dinin görünürdeki gerilimlerinin aslında birbirlerini alt etme veya yok etme hedefini içermediğini görebilmemiz için bunlardan tek birinin veya ikisinin insanın tüm zihni ihtiyaçlarına cevap verecek kadar kapsamlı olamayacaklarını kabul etmemiz gerekmektedir. Konunun doğal teolojiye bakan yönü, doğal teolojinin yöntemini oluşturan felsefe ve bilimin inanç alanını saf dışı bırakmak için yeterli kemale sahip olup olmadıklarının araştırılmasını içermektedir. Temple için bu alanlar arasındaki gerilimin her birini kendi olması gereken yerinde tuttuğu için kıymetlidir. Ancak bu alanlardan birinin elinden hayat hakkını almaya çalışmak beyhude bir çabadır. Ortadan kaldırılmaya çalışan inanç alanı yine başka bir inanç tarafından doldurulur.

Temple'ın doğal teolojisini incelemeye onun her üç alana da hayat hakkı tanımak için aralarına koyduğu sınırlar üzerinden devam etmek yerinde olacaktır. Doğal teolojinin tek başına ulaşabileceği ve ulaşamayacağı alanlara dair tespitleri

¹²³ Temple, *Nature, Man And God*, 39.

nelerdir? Temple doğal teolojiyi tek başına yeterli görmekte midir? Hangi düşünce alanlarında doğal teolojinin sınırlılıkları ortaya çıkmaktadır?

İKİNCİ BÖLÜM

WILLIAM TEMPLE'DA DOĞAL TEOLOJİNİN SINIRLILIKLARI

Temple, Gifford kürsüsünde verdiği derslere birinci bölümde görüldüğü üzere doğal teolojinin dinler açısından yanlış bir tepkiyle karşılanan ancak önemli katkıları olabilecek bir disiplin olduğunu vurgulayarak başlamaktadır. Gerilimi oluşturan unsurların tespitini yapar ve çözüm önerileri sunar. Böylece ilk derslerini hem din adamlarını hem de sosyal bilimcileri doğal teolojiye teşvik etmeye ayırmış görünmektedir. Temple, derslerinin devamında ise doğal teolojinin sınırlarını ve ulaşamayacağı alanları göstermeye çalışmıştır. Kendi ifadesiyle bunlar “doğal teolojinin açlığını” (the hunger of natural theology) göstermektedir.¹²⁴

Önceki bölümde görüldüğü üzere doğal teoloji hem bir dine mensup hem de herhangi bir dine mensup olmayan insanların din alanında konuşmalarına imkân tanımaktadır. Bilim ve felsefe temelinde yürütülmesinden kaynaklanan bu imkân sayesinde bir olgu olarak dinin üzerinde düşünce geliştirilebilmektedir. Ancak ister inançlı birinin ister dini kabullerden uzak birinin, din alanında doğal teolojiye dayalı olarak yapılabileceği zihinsel faaliyetin bazı sınırlılıkları var mıdır? Yoksa doğal teoloji, din alanında eksiksiz bir felsefe-bilim sentezi kurmayı başara bilir mi? Bunun incelenmesi için vahyin anlaşılmasında aklın rolünün tespiti ve sınırlarının araştırılması gerekmektedir. Doğal teolojinin anlaşılması için onun hangi yargılara ulaşabildiği kadar hangilerine ulaşamayacağını da gösterilmesi büyük öneme sahiptir. Sınırları bilinmediği sürece onu anlamak hatta üzerinde konuşmak bile boşuna bir çaba olacaktır.

Doğal teoloji, nihai iddiası olarak her bir inanç ögesinin rasyonel olarak temellendirilebilecek ve tüm rasyonel insanları ikna edilebilecek bir sistem geliştirmeye çalışır.¹²⁵ Son raddede varmak istediği hedef, insan aklının inanç alanına gerek kalmayacak kesinlikte bir metafizik dünyayı inşa edebilmesi düşüncesidir. Bu iddia doğal teoloğun aklın sınırlarını keşfetmek için ilkesel olarak sürdürmek zorunda olduğu bir iddiadır. Ancak bu iddianın gerçeklikte yerine getirilebileceğini daha da

¹²⁴ Temple, *Nature, Man And God*, 495.

¹²⁵ Batak, “Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü”, 45.

tehlikelisi getirildiğini iddia ettiği anda kendini dogma ilan eder ve inanç sahasını işgal etmeye başlar. Tüm inanç sahasını reddedilemeyecek kesinlikte rasyonel temellendirme amacı asla ulaşamayacağı ama ona motivasyon sağlayan bir güç olarak görülmelidir.

Temple'ın doğal teolojinin sınırlıklarına dikkat çektiği alanlar çoğunlukla aksiyoloji yani değerler kısmında yoğunlaşsa da ontolojik ve epistemolojik açıdan da doğal teolojinin bazı sınırları olduğunu ortaya koymaya çalışır. Bu sınırları çizerken doğal teolojinin felsefeyi yöntem edinmesi sebebiyle felsefenin sınırları üzerine bir sorgulama gerçekleştirdiği görülmektedir.

1. Temple'a Göre Doğal Teolojinin Ontolojik Açıklamadaki Sınırları

Temple, doğal teolojinin aşkın üzerinde düşünce üretirken fizik ötesine geçmesi gerekliliği sebebiyle bazı sınırların ortaya çıkacağına dikkat çekmektedir. Aslında bu konudaki düşüncelerine dair işaretleri, doğal teoloji ile ilgilenen inançlı birinin yaşayacağı gerilime değindiği kısımda görmek mümkündür. İnanç ile felsefi sorgulamanın bir insanda birleşmesi durumunda ciddi zorluklar yaşayacağını düşünmektedir. Bununla içten içe inançlarda aklın genel işleyişi ile uyumlu olmayan kısımlar bulunduğu dair bir kabulü olduğuna dair izlenim oluşturmaktadır. Ancak o akıl ile din arasında uyumlu olmadığını düşündüğü şeyleri inancın bir eksikliği olarak değil; insan aklının sınırlarından kaynaklandığını söylemek zorundadır. Bu onun için dinde aklın herhangi bir rol oynamadığı anlamına gelmemektedir. Aklın metafizik alandaki sınırlarını tespit etmeye çalışmıştır.

1.1. Dinin Metafizik Açıklamalarının Anlaşılmasında Aklın Sınırları

Temple'a göre klasik teoloji yani vahye dayalı yürütülen teolojide her ne kadar teologların dediği gibi aklın görevinin önemi üzerinde durulsa da bu sadece bir açıklama görevidir. Hiçbir zaman için vahyin üzerinde bir etkileme gücü olduğu düşünülmez. Akıl sadece vahyin rasyonel zemine oturtulması için bir hizmetçi olabilir. Dinlerde ne zaman rasyonalite dışı bir unsur görülürse akıl ve mantık onu rasyonel zemine oturtmak için uğraşır. Teslis, Tanrı'nın bir bedende ortaya çıkışı veya asli günah gibi inanç temellerini Hristiyan teolojisinde aklın temel işleyişinin zorlanarak

rasyonel zemine oturtulmaya çalışıldığı kabuller olarak görür. Her ne kadar insanlar anlasın diye bu inanç kaideleri akılla açıklansa da aklın genel işleyişine uygun karakterde olmadıkları aşikardır. Temple'da bunlara dikkat çekmektedir.¹²⁶

Rasyonel zemine oturtulmakta zorlanılan bu tarz inanç kaidelerini sadece Hristiyanlıkla ilişkilendirmek felsefi metoda uygun düşmez. Kutsal metinlere dayalı yapılan klasik teolojinin hangi dinin teolojisi olursa olsun çoğu zaman bu konuda zorlandığını görebiliriz. İslam kelamcılarının da aklın genel geçer işleyişine uymadığı görülen inanç kaideleri için aynı makulleştirme çabası içine girmeleri beklenen bir eğilimdir.¹²⁷ Hangi dinden olursa olsun teolog kendi dinini makul ve anlaşılabilir bir zemine oturtmaya adanmıştır. Ancak burada akıl, vahyi muhataba kabul ettirme sürecinde başvurulan bir araç mesabesinde.

Tanrı üzerine konuşmak, üstüne bunu eksiksiz felsefi bir doktrin haline getirmek birçok problemi beraberinde getirmektedir. Bu dünya ile Tanrı arasındaki özsel farklılık bunu ortaya çıkaran nedenlerden en barizi olarak görülmektedir. Tanrı üzerine konuşmanın zorluğuna rağmen felsefi doktrinler Tanrı'yı sistemlerinin önemli bir ilkesi olarak kullanmaktan vazgeçmemişlerdir. Hatta sistemlerini Tanrı'ya dayandıran felsefelerin çokluğu sebebiyle bir felsefe doktrinin O'na atıf yapmadan tamamlanamayacağı iddiası ortaya atılmıştır.¹²⁸ Buna rağmen herhangi bir dini nitelikli iddianın ister lehte ister aleyhte olsun katı akılcı bir şekilde temellendirilebildiği gözlemlenemez. Neredeyse tüm dini inanışların benimsediği ilkeler bile tartışma konusu olabilmektedir.¹²⁹

Bu tespitlerin ardından dinlerin ya da klasik teologların akli ön kabullerini tekrar kanıtlamak için zorladıkları görülür. Bu durumda felsefi olarak bir geçersizlikten bahsedilebilir mi? Katı rasyonalist anlayışa göre "Herkes için herhangi bir şeye yetersiz bir delille inanmak yanlıştır."¹³⁰ Katı rasyonalist anlayış, eğer bir inanç rasyonel biçimde kesin olarak her makul insana inandırıcı gelecek şekilde

¹²⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 5.

¹²⁷ Yaran, *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları*, 115, 119.

¹²⁸ Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, 22-23.

¹²⁹ Yaran, *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları*, 71.

¹³⁰ Batak, "Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü", 58.

kanıtlanamıyorsa inancın makul olarak değerlendirilemeyeceğini iddia eder.¹³¹ Peki bu katı rasyonalist standart gerçekten sağlanabilir mi?

1.2. Katı Akılcı Metafizik Sistem Kurmanın İmkânı

Temple'in dikkate çektiği üzere dinlerde teologların aklın olağan işleyişine mugayir görülen unsurları makul zemine oturtma çabası, çoğu zaman muhalifleri tarafından objektiflikten uzak ve iki yüzlülük şeklinde eleştiri konusu yapılmaktadır. Ancak bu tavır sadece teologlara mı aittir? Bunun tespiti için evreni veya insanı anlamak adına tutarlı sistem kurma iddiası taşıyan felsefi sistemlerin tamamına bakılabilir. Böyle bir sistemde ilk aranan nitelik tutarlılık olarak belirtilir. Bu tutarlılık hem sistem içi hem de görüngenü âlemlle olmalıdır. Ancak bu sistemlerde de biraz önce klasik teologlar için tespit ettiğimiz kutsal metinleri rasyonel zemine oturtmak için gösterilen zorlama çabanın benzeri ile karşılaşılır. Felsefe tarihinde çok tabii addedilen evrenin ortaya çıkışı gibi basit bir soru bile reddedilemez bir kesinlikle çözülememiştir.¹³² Düşünce sıçramaları, postulatlar, sistemin temel dayanağı olup sistem içerisine tâbi olmayan ilkeler, teori kısmındaki zorlukları temsillerle aşma çabası, rasyonaliteden kopuşu retorik ve edebi dille kapatmaya çalışmak gibi pek çok aklın olağan akışına aykırı öğeler; felsefi açıklamalarda sıklıkla kullanılır. Bu yöntemlerin de aklın genel geçer işleyişinde kolaylıkla ortaya çıkmadığı aşikardır.

Felsefe tarihinde kurucu filozoflar olarak kabul edilen isimler bile bahsedilen akıl sıçramalarına yer vermek durumunda kalmışlardır. Sistemlerini akli zorlayarak makulleştirme çabaları, muhatapları (çoğu zaman takipçileri) tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. Bu akli zorlamalar felsefe tarihinin köşe taşı isimleri tarafından yapılmıştır. Çünkü bir metafizik sistem inşa etmek beraberinde aşılamaz zorluklar getirmektedir. Pascal'ın da ifade ettiği gibi insan bu evrenin içerisinde bir nokta gibidir ve onu kuşatmaya çalışmak insanın sınırlılığını içinde mümkün görünmemektedir. Akıl, evrenin büyüklüğü karşısında sınırlı kalmaktadır.¹³³ Bu sebeple her sistem aklın

¹³¹ Yaran, *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları*, 70.

¹³² Duralı, *Aklın Anatomisi Salt Aklın Eleştirisinin Teşrihi*, 160.

¹³³ Abdullah Basmacı - Ömer Faruk Erdem, "Blaise Pascal'ın İmanın Rasyonelliğine Dair Düşünceleri Üzerine Bir Analiz", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (Aralık 2019), 162.

sınırlarının başladığı noktada ön kabullere dayanır ve bu kabullerin bir noktada gerçeklikle veya diğer kabullerle çelişkiler içerdiği görülmeye başlanır. Bunun giderilmesi içinse akıl bir araç olarak kullanılır. Bundan daha makul bir uğraşı olamaz. Hiçbir metafizik sistem rasyonel zeminde mükemmellik iddiasında değildir. Hakikatin tamamını kuşatmanın mümkün olmadığı göz önünde bulundurulması gerekmektedir. İşte kendi sistemlerinin de hakikati tümüyle kuşatmadığını bir bakıma her şeyin dayandığı tek bir teoriyi (theory of everything)¹³⁴ bulamadıklarını fark eden filozoflar; hayatları boyunca sistemleri için eklemeler, çıkarmalar ve açıklamalar da bulunmuşlardır.

İçinde bulunduğumuz evreni ve kendimizi anlamak için oluşturulmuş her kapsamlı sistem, eğer makul olma iddiasındaysa bu tarz zorlamalara başvurmak durumunda kalmaktadır. Bu sistemlerin felsefi olarak irrasyonel görülmesi anlamına gelmez. Sistemin kusurları sonra gelenler ve muhataplar tarafından eleştirilene maruz kalır. Hiçbir felsefi sistem tüm insanları ikna edecek kesinlikte olamamıştır. Felsefi problemlerin çözümüne dair bir birlikteliğin ortaya çıkmasını beklemek makul görünmemektedir.¹³⁵ Zaten felsefenin de böyle bir amacı olduğunu düşünmemek gerekir. Tek tek gözlemler kesinlik içerebilir ancak onları birbirine bağlayacak olan sistemin aynı kesinlik ölçütlerine tâbi olması mümkün değildir. Gözlemler anlamlandırılmadığı sürece salt veri olarak kalırlar. Belirli bir sistem içerisine yerleştirilip işlendiklerinde ise gözleme dayalı kesinlikleri kaybolur. Yani felsefeden bilimsel doğrulama yöntemini kullanması beklenemez. Bu da yukarıda belirtilen sorunlara yol açmaktadır.

Rasyonel olan şeyin sadece ispat alanı olarak görülmesi, felsefeciler için heyecan verici bir iddia gibi görülse de buna katı bir bağlılık bütün felsefi birikimimizi ve faaliyetimizi kısırlaştıracak bir yargıyı ortaya koyar. Bu durumda felsefe sadece mekanik bir akıl yürütmeden ibaret kalır ve sistem oluşturmaya imkân bulunamaz.

¹³⁴ Aslında daha çok teorik fizik biliminde sıkça kullanılan her şeyin teorisi kavramı, evrenin tüm işleyişini açıklaması hedefi sebebiyle felsefi referanslı olarak kullanıma uygun görünmektedir. Teorinin ana iddiası için bk. R. B. Laughlin - David Pines, "The Theory of Everything", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 97/1 (Ocak 2000), 28.

¹³⁵ İbn Rüşd, *Felsefe, Din ve Te'vil*, 35.

Hume da bu noktada doğal aklın insanın metafizik alanla ilgili doğruları elde etmesinin imkanına karşı ciddi argümanlar ortaya koymuştur.¹³⁶

1.3. Kapsamlı Bir Ontolojik Anlayışta İnancın İşlevi

İnsan tutarlı bir zihin dünyası kurmak zorunluluğu hissettiği için felsefenin soruları ortaya çıkar. Ben ve etrafımda varlıklar nasıl bir sistem içerisinde varlıklarını bulmuş ve devam ettirmektedirler? En genel haliyle bu soru her insanın rasyonaliteden kopmamak için üzerine tutarlı bir yargı belirtmeye ihtiyaç duyduğu bir sorudur. Her insan bu ihtiyacını kendi eğilimleri kadar doyumak zorundadır. Çünkü akli bir zemin inşa etmemek ve etrafta olan biteni anlama çabasının olmaması insan için delilik olarak nitelendirilir. Asgari düzeyde de olsa anlama ihtiyacı duymayan kişiye deli denir ve eylemlerinde bir tutarlılık aranmaz. Bu noktada Temple da insanın her şeyi bilmesi mümkün olmadığı gibi her şeyi anlaması da mümkün olmadığına değinir. İnsanın bir noktada güvenmesi gerekmektedir. Çünkü tek tek her bir insanın bütün sistemi ve sisteme dair iddiaları kontrol edecek ne fiziksel ne zihinsel kapasitesi vardır.¹³⁷ Bu noktada bazı kabullere güvenmek zorundadır. Bu kabuller onun inanç dünyasını oluşturur.

Felsefi sistem, akıl yürütmenin ulaşamadığı noktada kabullere bina edilen inanç alanını da içermelidir. Rasyonel olma iddiası bu kabullerin sistemin duyu tecrübesi ve ona dayalı akıl yürütme ile doğrudan çelişki içinde olmadığını, bu kabullere varana kadar izlenen yolun akıl yolu içerisinde olduğunu iddia ettiği için önemlidir.¹³⁸ Yoksa her kabulün doğrulanabilir olduğu varsayımında bulunmak olmamalıdır. Eğer böyle görülürse rasyonalite alanı çok kısır ve hiçbir sonuca ulaşamayan veriler halinde kalır. Alan F. Chalmers'ın detaylı bir inceleme sonucu ortaya koyduğu gibi bilimsel ilerlemenin temel metodu olarak kabul edilen gözleme dayalı tümevarım metodunun kendisinin bile gözleme dayalı olarak ortaya konamayacağı ortadadır. Hatta tümevarımcı ilke sadece gözlem değil akıl yürütme kullanılarak bile doğrulanamamaktadır. Gözlemin çok kez aynı sonucu vermesi,

¹³⁶ Cain, "Din Çalışmalarının Tarihi", 14.

¹³⁷ Temple, *Nature, Man And God*, 19.

¹³⁸ Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, 32-34.

Russel'in karikatürize ettiği Noel arifesinde kesilen hindi örneğinde olduğu gibi sonsuza kadar aynı sonucu verme zorunluluğuna delil olmamalıdır.¹³⁹ Tümevarım ilkesinin kendisi bile işleyeceğine olan güvene dayanmakta gibi görünmektedir.

İnanç, en büyük karşılığını dinde bulsa ve dinle paralel bir çağrışım içinde olsa da dinle eş değer değildir. İnanç, insanın bilme ve anlama kapasitesinin dışında kalan alanlara dair kabullerini ifade eder. Bu kabuller insanın bildiği ve anladığı dünyayla çelişki içermedikleri sürece gayri akli görülmemelidirler. İnsanın zihinsel yetilerinden inancı dışlamak dinin imkanını ortadan kaldıracığı gibi¹⁴⁰ önceki bölümlerde üzerinde durulduğu üzere değerler, kişisel ilişkiler ve dini anlamsız kılacağı gibi bilimsel ilerleme, felsefi sistemler kurma gibi düşüncenin tüm alanlarını kısır bırakacağı ortadadır.

Temple için bilim ve felsefe genelin kapsamlı bir çözümünü sunmaktan çok özelle ilgilenir. Onların görevi varlığı en düşük kategorilere ayırarak incelemeye çalışırken, vahiy ise bunu en yüksek kategoriden yani Tanrıdan yola çıkarak yapar.¹⁴¹ Akıl, özele doğru yönelir ve maddi âleme hâkim olmamız mümkün olur. Bu parçası aklın tekniklerin anası olmasını sağlayan pratik yöndür. Kutsalın ifade edilmesi de akıl sayesinde.¹⁴² Ancak bir felsefe dinin yerine geçemez. O zihnin bağlı olduğu kabulleri ve yargılama biçimlerini vahye mutlak üstünlüğünü ortaya atamaz. Böyle bir şey yaptığında bu ancak bir inancın başka bir inanç karşısına koyulmasıdır.¹⁴³ Bunu yaptığında ise artık felsefe sınırları içerisinde değildir. Dinler tarihçileri ve antropologlar tarafından yapılan bazı çalışmalarda ortaya konan kutsalın aslında bilincin ilerlemeci anlayış içerisinde bir basamak değil de bilincin yapısının içerisinde bir unsur olduğu tezi tartışmaya ciddi katkı sunmaktadır.¹⁴⁴

Felsefi sistemlerde aklın kolaylıkla kabul edemeyeceği ama felsefecilerin bazı dolambaçlı yöntemler kullanarak makulleştirmeye çalıştıkları zayıflıkların felsefi

¹³⁹ Chalmers, *Bilim Dedikleri Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*, 43-44.

¹⁴⁰ Yaran, *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları*, 71.

¹⁴¹ Temple, *Nature, Man And God*, 50.

¹⁴² Schwarz, *Kadım Bilgeliğin Yeniden Keşfi*, 289.

¹⁴³ Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, 88.

¹⁴⁴ Schwarz, *Kadım Bilgeliğin Yeniden Keşfi*, 36.

düşüncenin doğasında olduğunu görebiliriz. Peki bu akli zayıflıkların teolojide bulunması aynı şekilde mazur görülebilir mi? Hem filozoflar hem de muhatapları onların sistemlerini inşa ederken en baştan mükemmellik iddiasında olmadıklarının farkındadırlar. Sistemleri eleştirmek, geliştirmek ya da değiştirmek her zaman mümkün görülür. Ancak dinler için böyle bir kapı açılmaz. Çünkü dinlerin dayandığı otorite tamamlanmış ve mükemmellik iddiasında olan bir metindir. Bu metinlerin ve içlerindeki inanç ilkelerinin değiştirilmesi din otoritesine bağlılığa ters düşer. Böylece çatışmanın yaşandığı yere geldiğimizde dine atfedilen tüm akıl dışılık iddialarının temelinde otoritenin olduğunu görüyoruz. İnananın düşünce dünyasını tasarlayacak olan şey, dinin merkezinde bulunan her şeyin dayandığı bir otoritedir. Bu otorite çoğunlukla kutsal metinlerdir. Bir otoritenin düşünsel sınırları belirlemesine dair inanç, bu çatışmanın odak noktası olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak Temple'a göre bu inanç akli araç olarak kullanılmalı ve denetimine tâbi tutmalıdır.

2. Temple'a Göre Doğal Teolojinin Epistemolojik Sınırları ve Vahyin Kabulünde Aklın İşlevi

Temple için doğal teolojinin sınırları vahiy bilgisine duyulan ihtiyacı göstermektedir. Temple, aklın metafizik sahadaki sınırlarını sorgularken temel güdüsünün vahiy bilgisinin geçerliliğine bir kapı açmak olduğu görülür. Eğer akıl, tek başına tam bir metafizik sistem inşa edemiyorsa, onun görevi bu noktada bir araç olmak ve denetleme yapmak ise o zaman başka bir bilgi kaynağının bu işi üstlenmesi gerekmektedir.¹⁴⁵

Din olgusundan bahsetmek için otoriteye ihtiyaç duyulur. Zaten inanılan da bu otoritedir. İlkel inançlar veya ilahi dinler, evrensel olarak hangi inançtan bahsederek mutlaka ön kabule dayalı bir otorite vardır ki bu sayede inanç olarak anılabilsin. Genellikle insani çabanın ürünü olmadığı düşünülen otoritenin en göze çarpan özelliği değişimi kabul etmeyiştir. İnançtaki otoritenin tespiti de böyle yapılabilir. İnanışta asla değişmeyecek olan şey ne ise otoriteden kasıt odur. Şeklinin önemi olmaksızın bu otoritenin kabulü kendisine dayalıdır. Kendisini doğrudan insan tecrübesine ait bir

¹⁴⁵ Temple, *Nature, Man And God*, 514.

kuruma dayandırmaz. Onun iddiası aşkın bir bilgiye dayalı olduğudur. İnsan hayatının diğer deneyim öğelerinden ayrıldığı nokta da burasıdır. Diğer kurumlar kendisini insani deneyim öğelerine dayandırmaya mecburdurlar. Otoritenin kabulü nasıl gerçekleşmektedir?

Temple'a göre otoritenin kabulüne ilişkin düşünülen önemli bir yanlış, akla dayanmadan veya sorgulanmadan kabul edildiği yargısıdır. İnsanın herhangi bir şekilde aklen kabul etmediği bir otoriteye inandığını düşünmek yanılı olacaktır.¹⁴⁶ İnsan makuliyetini kendine ispatlamadığı bir hayatı yaşamaya devam edemez. Otoritenin insan tarafından kabulünü anlamak için Temple'ın üzerinde durduğu önemli problemlerden birisi çocuğun inanca doğru itilmesi üzerinedir. Ona göre bir çocuğun inancı kabul etmesi, daha muhakeme yeteneği gelişmeden önce aile ve eğitim sisteminde kabul gören inanca dayalı olarak büyütülmesiyle. Tüm inanç dünyasını kendisine söylenenler üzerine kurar, anlamasa da kabul eder. Temple bu noktada aslında bunun sadece dini kabulleri değil tüm alanları kapsayan bir öğrenme olduğunu belirtir. Onun için bir matematik kuralının veya fizik yasaının bilgisi de kendi gözlem ve akıl yürütmesine değil; öğretmenine, ailesine olan güvenine dayanır.¹⁴⁷ En başta sadece yetişkinlere olan güvenine dayanarak matematik ve fizik sahasındaki kabulleri kendisi tarafından doğrulanmamış olsa da akıl dışı görülmez. Hatta bu alanda yargı oluşturabilecek herhangi bir bilgi hazinesi olmadığı için itiraz etmesi saçma kabul edilir. Aslında kendi tecrübeleriyle doğrulayabileceği olgular bile onun için otoriteye dayalı bir kabulden ibarettir. Yetkinliğin bulunmadığı kişide bir başkasına dair olan güvenin akıl dışı olarak nitelendirilmesi makul görünmemektedir.

Temple, çocuğun öğrendiği bilgelere karşı olan şüphesinin çoğunlukla yetişkinlere duyduğu güvenle çözümlendiğinin altını çizer. Ancak zaman içerisinde şüphelerini bilgi birikiminin artmasıyla kendi çözümlerini bularak gidermeye başlar ve artık bazı bilgilerini otoriteye değil kendi tecrübelerine dayandırmaktadır. Artık fizik âlemi için öğretmen ve ailesinin öğrettikleri, kendi gözlemleriyle kabiliyeti düzeyinde doğrulanmış bilgilere dönüşmeye başlar. Onların sunduğu argümanları

¹⁴⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 19.

¹⁴⁷ Temple, *Nature, Man And God*, 19.

modifiye ederek bireyselleştirir. Öğretmenin verdiği bilgilerin bazılarını doğrulayıp kabul ederken, bazılarını etmez. Temple'a göre böylece artık birikimi, temelde öğretmene dayanıyor olsa da zaman içerisinde kendi özgün birikimi haline gelir. Artık inançları sadece onların otoritesine dayalı değildir.¹⁴⁸ Elbette ki öğretmenin ve önceki nesillerin birikimleri olmasa bu kadar hızlı ilerleyemez. O sebeple onlara duyduğu minnet devam eder.

Bu analogiyle beraber Temple, sürecin metafizik alan için de benzer şekilde işlediğini düşünür. Dini inançlar da insan için ilk olarak sorgulama yapılmaksızın diğer insanlara duyulan güven dayalı iken zaman içerisinde insanın kendi deneyimleri üzerine temellendirildiğini belirtmektedir.¹⁴⁹ Temple'ın bu teorisinin tek tek insanlar üzerinde doğrulanmasının zor olduğu ortadadır fakat inancın akılla ilişkisinde tutarlı bir cevap sunduğu söylenebilir. Din seçiminin neye göre yapıldığı, adil olan Tanrı'nın inanana mükafat, inanmayana ise ceza vermesindeki gerekçenin ne olduğu gibi dini sistemlerin tutarlılığını sağlamak için cevap verilmesi gereken soruları, ortadan kaldırmayı hedefler.

Temple'a göre insanın Tanrı'ya olan inancı, günden güne otonom bir hal alır ve bu süreç insanın inancını dolaylı değil doğrudan bir hale getirir. Temple için insanın inancının başkalarından değil kendinden kaynaklandığını fark edebilmesi için o inanca dair bir meydan okuma gereklidir.¹⁵⁰ Ancak o zaman inancın dolaysızlığını fark edebileceğini düşünmektedir. Bu noktada analoginin geçerli görünmesi adına iyimser bir senaryo işletildiği görülmektedir. Çünkü, insan bir şekilde Tanrı inancını kendi düşünce sistemine oturtsa bile kimi zaman meydan okumalar onun inancını yıkabilmektedir. Yani zaman geçtikçe kimi insanın inancının kuvvetlendiği kiminin ise zayıfladığı görülmektedir. Sonuç olarak anne-baba veya öğretmen gibi dış güdüleyicilerden uzaklaşmak bir vakıa iken; bu inancın otonom bir şekilde korunmasına yol açtığı gibi kaybedilmesine de yol açabilir. Bu durum Temple'ın düşüncesine ciddi bir tezat oluşturuyor gibi görünse de aksine desteklemektedir. Eğer hiçbir insan çocukken inandığı dini büyüyünce terk etmeseydi, insanların inançlarını

¹⁴⁸ Temple, *Nature, Man And God*, 20.

¹⁴⁹ Temple, *Nature, Man And God*, 19.

¹⁵⁰ Temple, *Nature, Man And God*, 20.

süreç içerisinde doğrulamadıkları düşünülebilirdi. Ancak inancını terk eden, değiştiren insanlar, diğer insanların da benzer süreç sonucunda inançlarını doğruladıklarına dair bir işaret olarak görülebilir.

Temple'a göre insan, inancının otonom hale gelmesiyle Tanrı'nın kendi üzerinde mutlak otorite kurma hakkının olduğunu kabul etme noktasına gelir. Temple, insanın kendi özgürlüğünü bile isteye üstün olduğunu kabul ettiği bir otoriteye vermesinin akıl dışı olmadığını hatta buna itiraz etmenin makul karşılanmayacağını söyler. Cahil birisinin nasıl ki bilgili birine muhalefeti mantıksızsa bu da ona benzer. Bir şekilde inanmanın akli bir doğru olduğunu kabul etmiş biri için konuştuğumuzda, konunun uzmanlarının güven ile Tanrı otoritesine güven aynıdır der. Uzman olmayan kişi, uzmanı anlamak için araştırma yapabilir, çaba ortaya koyabilir. Ancak bilgi seviyeleri en azından yaklaşıma dek yargıda bulunmayı erteleyecektir. İnsan ve Tanrı ilişkisinde ise bu mutlaka teslimiyetle sonuçlanması normaldir. Çünkü O'nun bilgisi yanında kendi bilgisi hep yetersiz kalacaktır. İnananın kendi yargısını Tanrı yargısı üzerine koyması saçmalaktır.¹⁵¹

3. Temple'da Doğal Teolojinin Aksiyoloji Açısından Sınırları

Temple'ın kurduğu sistemde çocuğun başkalarının öğretilerine dayalı Tanrı inancı, kendi deneyim ve düşüncelerine doğru geçmesiyle, bir matematik önermesini öğrenip onu tatbik etmesi arasında bir analogi kurulur. Fakat hemen fark edileceği üzere burada önemli bir ayırım vardır. Tanrı inancı; diğer yargıların arasında herhangi bir yargı değildir, evrensel öneme sahip bir kavrayıştır. Bu evrensel yön herhangi bir matematik veya fizik yargısından çok daha geniş bir ölçektir ve doğrulanabilirlik açısından önemli bir sorun ortaya çıkarır. Çünkü evrenin temelinde ait bir yargı olması sebebiyle evrenin içinde olan yargılar gibi kuşatılmaz. İşte bu sebeple Temple'a göre Tanrı'nın varlığına dair olan yargı, bilim adamının tek bir doğa yasasını kavramasına değil, en yüce hakikat iddiasına olan inancına karşılık gelir. Temple, bilim adamından hakikate sadakati diğer tüm hususların önüne koymasını nedenini açıklamayı istenseydi, bunu yapmakta zorlanırdı der. Bunun bilim insanına mantıksız

¹⁵¹ Temple, *Nature, Man And God*, 20.

görünmediğini ancak bunun için bir neden gösteremediğini, çünkü bunu tüm özel nedenlerin rasyonel ön kabulü olarak kabul ettiğini söyler.¹⁵²

Temple, tarihte gördüğümüz önemli örneklerde kendini bileme adanmış bilim insanı için ulaştığı hakikatleri açıklamak, uğrunda pek çok sıkıntıya katlanılacak yüce bir gaye olduğunu belirtir. Temple için hakikate olan bu sadakatleri, Tanrı'ya olan inanç kadar kesin bir şekilde çocuklukta aşılır. Aynı şekilde burada da çocuğun ikinci elden bilgisi, bilim insanının bağımsız kavrayışına geçmiş olur. Ancak bunu kavradığında, bu onun hâkim olduğu bir şey değildir; bu ona hâkim olan bir şeydir.¹⁵³ Bu sadakat bilimin ve sanatın da din gibi kendi şehitleri olmasına yol açmıştır. Hakikatleri gizlemeyi reddeden din adamı, bilim adamı veya sanatçı hepsi inandıkları ilke üzerine sebat etmiş olurlar.

Temple'a göre din, bilim, sanat ve felsefe, varlık üzerine hakikat arayışı içindedirler ve bu arayış kaçınılmaz bir ön kabul olarak onların özünde bulunmaktadır. Buna rağmen Temple için varlığın algılanmasındaki kaçınılmaz öznellik sebebiyle, algılayan öznenin benliği algılamaya sınırlar veya çarpıtmalar getirebilir. Bunların tespiti için durmadan eleştiriye tâbi tutulmaları gerekmektedir. Bu eleştiri Temple'a göre sempatik olmalıdır.¹⁵⁴ Çünkü istenilen şey alanları yok etmek değil, düzgünlüklerini kontrol etmektir ancak aynı zamanda tarafsız ve acımasız olmalıdır ki amacına ulaşabilsin. Bilim, sanat ve felsefede bu, eleştirel düşünce sürecinin zaten bir parçasıdır. Din içinse bundan sorumlu olan branşın doğal teoloji olduğunu savunmaktadır. Yani Temple'a göre doğal teolojinin işleyişi, din kurumuna duyulan sempatinin yanında objektif ve amaç için acımasız olarak sürdürülen bir sorgulama üzerine kurulu olmalıdır. Böylece Temple; doğal teolojinin din sahasında doğru düşünce ilkelerinde oluşabilecek sapmaları tespit edebileceğimiz bir enstrüman haline getirilebileceğini göstermiş olur. Ona göre doğal teoloji bu noktada gerçek (actual) dinlerin ve inançların, kökenlerinden ve dolayısıyla ilahi vahiyden bağımsız olarak eleştirilmesiyle yürütülmelidir. Ayrıca eleştirilen şeyin tam olarak anlaşılmasını ve

¹⁵² Temple, *Nature, Man And God*, 24.

¹⁵³ Temple, *Nature, Man And God*, 24.

¹⁵⁴ Temple, *Nature, Man And God*, 26.

bilimsel araştırmanın tam acımasızlığını (objektifliğini) hedeflemelidir.¹⁵⁵ Tüm bu sorgulama faaliyetine rağmen insanın hakikate sadakatin iyi olduğuna dair güveni nasıl temellendirilebilir? Sorgulama sonucunda hakikatin anlamı, işlevi, önemi, vb. birçok mesele ele alınır ancak insanda hakikate karşı sadakatin kaynağı kabulden öteye geçebilir mi? Temple'ın burada ahlakın katı rasyonalist bir anlayışla ele alınamayacağına dair eleştirisini görebiliriz. Bu eleştirisini de maddenin bu âlemde tek gerçeklik olmaması fikriyle desteklemektedir.

Temple zihni, Dünyanın oluşum süreci içerisinde ortaya çıkan maddi unsurlara indirgememektedir. Salt fizyolojik içerikleri olan şeylerin bir araya gelip organizmada bilinç oluşturmaları anlamına gelir ki bunu neden-sonuç ilişkisini anlamsız kılacak bir eşitsizlik olarak görür. Salt fizyolojik unsurlardan bir araya gelen bir organizmanın sadece karmaşıklaşarak bilinç dediğimiz şeyi oluşturmaları, trafik yeterince sıkıyorsa trafik lambasının polis memuruna dönüşeceği demek gibidir benzetmesini yapar.¹⁵⁶ Bu noktada yeterince karmaşıklaşan maddenin farklı bir boyuta geçmesinin neden-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilemeyecek bir yaklaşım olduğu, en azından bunun bir akıl sıçraması içerdiği eleştirisi önemlidir. Çünkü insan zihni tüm evreni kuşatmaya çalışan bir iştaha sahiptir ki sadece bu iddiasıyla bile fizikselden (beden) daha fazlası olduğuna bir gönderme yapar.¹⁵⁷ Temple'ın bu iddiası, Kant'ta görülen insanın doğa ürünü yani doğal bileşimlerden meydana gelmiş bir varlık değil aksine ahlaki, pratik bir varlık olduğu tezine bir yakınlık içermektedir.¹⁵⁸ Temple, zihinde değerlerin bulunabilmesine dair bir geçişi bu düşünce üzerinden yapabilmektedir.

Zihnin maddi olmayışı onun anlam ihtiyacına sahip olduğunu göstermek için gerekli görünmektedir. Doğada bulunan kuvvetli nedenselliğe karşın insandaki anlam arayışı, onu güzelliğe ulaşmaya ve onu takdir etmeye, iyiliğe karşı bir yükümlük bilincine götürür. Temple için de doğal teolojinin en büyük sınırlılığı, felsefenin tek başına bu anlamlandırma işlemini gerçekleştiremeyecek oluşudur. Temple'ın derslerine ve genel olarak felsefe tarihine baktığımızda zihnin en önemli özelliğinin

¹⁵⁵ Temple, *Nature, Man And God*, 26.

¹⁵⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 198.

¹⁵⁷ Caird, "Modern Din Bilimleri Kavramı", 143.

¹⁵⁸ Lezsek Kolakowski, *Modernliğin Sonsuz Duruşması*, çev. Selahattin Ayaza (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 72.

bilgi bulmak olmadığını asıl öneminin amaç belirlemek olduğunu görürüz. Bilgi olmadan akıl yürütme yapılamayacağı ortadadır. Ancak bilgiler, onları ilişkilendiren akıl olmadığı sürece bir şey ifade etmezler. Akıl ilişkilendirdiği bilgiler de bir noktada zihnin nihai amacı olarak değerlendirilemezler. Temple'a göre insan zihninin nihai amacı dünyayı sadece şu an olduğu gibi kavramak değildir. O bu dünyayı belirli ölçüde değiştirmek de ister. Bilgiye ulaşmak, o bilgileri bir düşünce sisteminin içine yerleştirmek; bir hayat görüşünü ortaya çıkarır. Temple'a göre de her hayat görüşü dünyanın işleyişine dair önerileri ve değişim isteklerini de beraberinde getirir.¹⁵⁹

3.1. Toplumsal Düzen İçin Aşkın Yönlendirmeye Duyulan İhtiyaç

İnsanda bulunan yaşadığı dünyayı değiştirme arzusu her zaman doğru motiflerle gerçekleşmez. Temple'a göre insan kurumları ne kadar gelişirse gelişsin ve medeniyet, insanların tamamını kapsayacak bir adalet düzenine yaklaşmış gibi görünsün bu tam olarak sağlanamayacaktır. İnsan ruhunun doğasında bulunan bencillik, sevginin tam anlamıyla hakimiyetini engelleyecektir. Çünkü medeniyet gelişirken içinde kendi düşmanını yani bencilliği de taşır. Bu kendini düşünme güdüsü, tek bir ruhta dahi olsa bütün sistemi bozmaya yeterlidir. Sadece gerçek karşılıklı sevgide dünyanın kötülüklerinden kurtuluş vardır ve insanlar bu yönde hareket etseler bile yine de kısmen, yakınlaşmanın özdeşlikle sonuçlanmasını sonsuza dek engelleyecek güdüler tarafından itilirler. Böylece uygarlık ne kadar ilerlerse ilerlesin, yine de toplumu oluşturan insanlarda kendini düşünme güdüsü bulunacaktır. Bu da her an bütünsel yapıyı bozabilir. Bazı bireyler, gruplar ya da uluslar da ortaya çıkabilecek bu bozulma, kendi iradelerini diğerlerine dayatabilmelerini sağlayan bazı güç araçlarına sahip olduklarında önemli bir yozlaşmayı beraberinde getirecektir.¹⁶⁰ Tüm bu sosyal yapıya dair okumanın sonucunda Temple, mutlak olarak sevgi hakimiyetinin dünyada gerçekleşmeyeceği tezine ulaşır. Ona göre bu tecrübe ve akıl gösterdiği bir durumdur. Böylece Kant'ın iyiliğin tek başına bu dünyada amacına ulaşamayacağı tezine¹⁶¹, iyilik yerine sevgi kavramını kullanarak ortak olmuş görünür.

¹⁵⁹ Temple, *Nature, Man And God*, 208.

¹⁶⁰ Temple, *Nature, Man And God*, 513.

¹⁶¹ Necmettin Tan, "Ne Umabilirim? Kant'ın Ahlak Felsefesinde Umut Kavramı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Aralık 2014), 59.

İnsan, içinde iyiliğe doğru bir yönelme ya da Temple'ın ifadesiyle sevgi barındırmasına rağmen neden nihai düzene ulaşamıyor? İnsanlık tarihinin de bize gösterdiği üzere kurduğu kurumlar, ilkeler, eğitim gibi pek çok araç kullanmasına rağmen içerisinde taşıdığı ben merkezilikten kurtulamıyor. Dönem dönem ve bölge bölge bazen çok uyumlu işleyen sistem, insanın kusurları sebebiyle saldırganlıklarla sonuçlanıyor.¹⁶² Temple için bu sorunun cevabı kutsal kitaplardan İlk Çağ Felsefesi'ne kadar pek çok ahlak düşüncesinde karşılaştığımız bir önerme içeriyor. İnsan, görünürde kendi yararına olacak şeyi, gerçekte yararı olan şeye tercih ediyor. Yani pusulası doğru yönü göstermiyor. Bu yalnızca hayvani dürtülerin aklın ilkeleriyle kontrol altına alınması sorunu değildir. Aklın iyilik ilkelerini belirlerken kullandığı ölçütlerin bozulmuş olması demektir. Temple, bunlara ruhani ölçütler olarak bakar ve bunlar akıl yürütmenin dayandığı ilk önermelerdir. Eğer bunlar bozursa çıkan sonuç iyi niyet ve yöntem kullanılsa dahi iyi olarak çıkmaz. Bunu tespit etmek de insan için çok zordur. Burada Sokrates'in dediği gibi insan bilse doğruyu işler. Bilmediği için yanlış yapar. Bu durumda insanın içinde onu iyiliğe götüren mekanizma bilgisizliği sebebiyle çalışmamaktadır.¹⁶³ Çünkü pusulasının onu yanlış götürdüğünü ve oranın görünürde yararına gibi olsa da gerçekte kendisine acı ve ızdırap getireceğini bilse o yoldan vazgeçer. Sokrates'in dediği gibi cehalet ahlaksızlığın özünü oluşturur. Burada felsefenin bu bilgiyi bize verip veremeyeceğinin incelenmesi gerekmektedir. Yani felsefe ahlaki değerleri tek başına, pusulası olmadan tespit edebilme yetisine sahip midir?

3.2. Felsefenin Değerler Alanındaki Sınırı

Değerler üzerine Temple'ın yaptığı tartışmanın çalışma için önemi, bunların hiç kimse tarafından eksiksiz temellendirilemediği iddiasıdır. Temple'a göre ahlakın temellerini felsefenin ötesine geçmeden tespit etmeye çalışan girişimlerin en büyüğü Kant'a aittir. Ancak onun ahlak sisteminin bile saf aklın doğrudan ulaşamadığı kabuller olmadan anlaşılabilir olduğunu görürüz. Buna ek olarak Temple'ın ciddi

¹⁶² Osman Zahid Çifçi, "A Literary/Philosophical Depiction of The Concept of 'Authority'", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 22/1 (2022), 8-9.

¹⁶³ Ömer Faruk Erdem, "Vicdan ve Vicdanın Ahlâkî Değeri Üzerine Bir İnceleme", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/2 (Aralık 2021), 796.

eleştirilerinden biri, Kant'taki ilkenin evrenselliğinin bazı durumlarda sağduyu ve vicdanla çeliştiğidir.¹⁶⁴ Çünkü Temple'a göre doğruluk her zaman aynı fiillerin yapılması anlamına gelmez. Koşullar da eylemin iyiliği üzerinde etkilidir. Ayrıca onun için ahlakın kişisel bir yönü de vardır. Çünkü insan için ahlaki eylem, toplumun bir ferdi olarak diğer insanlara karşı eylemlerinde ortaya çıkar. İnsanın evlat olarak ebeveynine, ebeveyn olarak evladına, vatandaş olarak ulusuna ve insan olarak diğer insanlara görevleri aynı değildir. Kişisel ilişkilerin akıl yoluyla anlaşılacak dinamiklerinin olduğuna dayanarak ahlakın bu yönünün de akılla temellendirilmesi zordur. Temple, bu nedenle bu ilişkilerde sezginin düşünceden çok daha üstün olmasına dayanarak, eylemde esas olarak ahlaki doğamızın karşı karşıya kaldığımız duruma kendiliğinden verdiği tepkiye güvenmenin en iyisi olduğu sonucuna ulaşır.¹⁶⁵ Bunların hassas bir şekilde ayarlanması ihtiyacı etiğin makulleştirilmesini zorlaştırmaktadır ve Temple bu sebeple etiğe bir bilim denemeyeceğini iddia etmektedir.¹⁶⁶

Kant'ın iyi iradenin dışında hiçbir şeyin salt iyi olmadığı görüşü ahlakın felsefi olarak ulaşılabilecek kısmı içerisinde değerlendirilebilir.¹⁶⁷ İyiliğin iradî tarafına dair herhangi bir karşı çıkma çok makul görünmemektedir. Zaten iyilik sorunu da bu noktadan sonra iyinin ne olduğunun belirlenmesinde yatmaktadır. İradenin iyi olarak belirlenmesi fazlaca tùmeldir. Bu nedenle bilinemez. Temple'a göre Kant'ın da sonunda geldiği nokta bu özgürlüğün ahlaki zorunluluk olan yasasıyla birlikte anlaşılabilir olduğunu kabul etmek ve onun anlaşılabilirliğini kavradığımızı iddia etmektir.¹⁶⁸

Sonuç olarak Temple için ahlak asla kesin bir bilim olamaz ve bu nedenle sorumluluk fiile değil, iradeye bağlı olarak insana nispet edilir. Doğruyu istemek insanın mutlak görevidir. Ancak koşullardan bağımsız olarak tek başına yapılabilmemesinin mutlak görev olduğu hiçbir eylem yoktur. Böylece doğruluğun

¹⁶⁴ Temple, *Nature, Man And God*, 173.

¹⁶⁵ Temple, *Nature, Man And God*, 192.

¹⁶⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 192.

¹⁶⁷ Bünyamin Bezci, "Kant ve Hegel'in Felsefesinde Etik Anlayışı", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 5/9 (2005), 54.

¹⁶⁸ Temple, *Nature, Man And God*, 168.

karakterini arayan Temple, ahlak yasasının “doğruluk yap!” buyruğundansa vahyin “doğru ol!” buyruğuna ulaşmak zorunda olduğumuzu vurgular.¹⁶⁹ İtirazlar ve karmaşıklık sonuçta şu noktaya ulaşır. Hiçbir şüpheye yer kalmayacak şekilde kesin olan bir ahlaki eylemin dahi akılla gerekçelendirilmesinde eksiklikler ve çelişkiler ortaya çıkmaktadır. Ahlakın ve değerlerin sistemin kendi içerisinde doğrulanması çok mümkün görünmemektedir. Eğer bir ahlak sisteminden bahsediyorsak akıl, sezgi yoluyla nihai değer yargılarını kabul etmiştir ve bunun üzerine ön kabullerine dayalı olarak bir ahlak sistemi inşa etmiştir diyebiliriz.

3.2.1. Değerlerin Öznel Yönünün İncelenmesi

Temple için iyi ve güzele dair yargılarımız bilimin ve felsefenin karakteristik yöntemlerinin uygulanamayacağı şekillerde ortaya çıkar. Ona göre değer, özne-nesne ilişkisinde ne öznel ne de nesnel tarafa aittir. Tam da bu ilişkinin kendisine aittir. Bir şey güzel olabilir, ancak bunun değeri ancak bir zihin onu takdir ettiğinde ortaya çıkar. Temple, takdir etme kabiliyetine sahip olan zihnin varlıktaki güzelliği bulduğunu düşünmektedir. Ancak bu, güzelliğin ne sadece zihin tarafından ortaya konulduğu ne de zihin olmadan güzelliğin ortaya çıkarılabileceği anlamına gelmez. Nesnel bir gerçekliğe öznel bir değer verilmesi sonucu güzellikten bahsedilebilir.¹⁷⁰ Örneğin müziğin güzelliğinin sadece çalgı aletinden çıkan titreşimlerin kulak zarı ve sinirler aracılığıyla beynin bazı bölümlerinin uyarılmasıyla oluştuğunu müziğe duyarlı hiç kimse söylemeyecektir. Fiziksel süreç böyle olabilir ve bu süreç bilimler tarafından incelenen kısımdır. Ancak güzellik sadece görünürde (surette) aranmaz. O duyuyla nesnesi arasındaki ilişkiden (ülfet) ortaya çıkar.¹⁷¹ Titreşimler ve tüm bu fiziksel süreç aslında müziği dinleyenlerin kendilerinde olan güzellik arayışını tatmin etmeleri için bir araçtır. Güzelliğe ulaşma arzusu ilk başta bu eylemin ortaya çıkmasındaki itici gücü de oluşturmuştur. Yani fiziksel süreci tek başına güzelliği oluşturmadığı ve insanın anlamlandırmasının etkili olduğu ortaya konmaya çalışılır.¹⁷² Herhangi bir çıkar

¹⁶⁹ Temple, *Nature, Man And God*, 179.

¹⁷⁰ Temple, *Nature, Man And God*, 209.

¹⁷¹ Naim Şahin, “Gazâlî’de Bir Değer Olarak Estetik (Güzellik)”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*, (2014), 171.

¹⁷² Temple, *Nature, Man And God*, 211.

olmayan veya bir ereğe dayanmayan bu fiziksel olayla insanın ilişkisi, değeri ortaya çıkarır.¹⁷³ Zaten değer de bu ilişkinin kendisine verilen bir isimdir.

Temple'a göre bilimler, herhangi bir olayın yeterli bulunan en düşük kategoriyle açıklanması gerektiği düsturuyla, kaçınılmaz olarak daha az gelişmiş aşamadan başlar. Fiziksel olanla ilgilenirler. Deneysel bilime dayalı elde ettikleri verileri teorik bilimi kullanarak belirli kuramlar içerisinde sunarlar. İnsan deneyimi üzerine yukarıda yapılan akıl yürütme de felsefi kısmı oluşturmaktadır. Güzel ve iyi değerlerini anlamaya çalışmak ve bize neler söylediğine dair düşünce üretmek sonucunda bunun insanın sadece fiziksel yönü olmadığına dair bir işaret kabul etmek; bunların hepsi düşünce sahası içerisinde. Temple'a göre felsefenin yüklendiği bu göreve binaen işaret ettiği bir gidiş yönü vardır ancak felsefe oradaki sonucu göstermez. O nedeni, değerın kaynağını bize sunmaz. Ancak böyle bir sisteme zihnin varlığı ve değerın kabulü ancak dışarıdan eklenebilir.¹⁷⁴ Benzer şekilde insanda güzele bir yönelişin var olduğu ancak neden güzellik olgusuna sahibiz veya bir sanatçının diğerinden daha güzel eser verdiğini nasıl iddia ederiz gibi sorulara kendi yöntemi içinde cevap veremez. Kendi kendine bunlara ulaşması mümkün görünmemektedir. Çünkü bunların ortaya çıkışı bir süreklilik ihlali olarak görülür. Neden-sonuç zincirine eklenebilecek birer halka değillerdir.

Temple, gerçeğin fiziksel açıklamalarıyla yetinilebileceğine dair eğilimi aslında bilimin kendi alanındaki son başarılarına dayandırır. Bilimin sonuçları büyük ölçüde deneysel olarak doğrulanabildiği için deney sahası dışında kalan alanlara göre büyük kesinlik sağlar. Böylece bilim, tek nesnel alan olarak görülür. Ancak bilim, yöntemi gereği tüm dikkatini nesne üzerine vermelidir. Özne, sadece nesne ile ilgilenir ve kendisini sürece dahil etmez, anlam aramaz. Bunu yaptığı ve yapması gerektiği için aradaki ilişki üzerine konuşamaz. Özne-nesne ilişkisini tamamen göz ardı eden bir yöntemle nesneyi ele almadaki başarısının bu ilişkinin gerçeğini ve bu ilişkiye dair sorunların hiçbir önemi olmadığı yönünde bir kanaat oluşturması beklendik ama problemlili bir sonuçtur. Kendi başarısı için süreç içerisinde görmezden gelmek zorunda

¹⁷³ Hüsamettin Erdem, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti* (Konya: Hü-Er Yayınları, 2019), 83.

¹⁷⁴ Temple, *Nature, Man And God*, 214.

olduğu bu ilişkinin gerçekte de olmadığını söylemesi söz sahibi olmadığı bir noktada konuşması anlamına gelir.¹⁷⁵

“Fiziksel uçtan başlayarak zihni asla açıklayamayız ve değer de onun tehlikeli kaderini paylaşır.”¹⁷⁶ Temple’ın tartışması burada sonuca bağlanır. Eğer gerçeklik sadece fiziksel ise ona kendi içinde değer atfetmek imkânsız olur. Fiziksel boyutun dışında bir anlamının olması, değer yargısının nesnellik iddiasından uzak olduğu anlamına gelmemektedir. Değer yargıları da doğaları gereği en az diğer yargılar kadar nesnellik iddiasındadır. Bir manzarayı güzel bulan birisi o güzelliğin kendisinden kaynaklandığını düşünmez. Kendi duyduğu hayranlığın manzaranın güzelliğinden kaynaklandığını düşünür. Değer yani burada güzellik takdir edildiği için kendini bulmuş olur ama takdir edilmesi onu ortaya çıkaran şey değildir. Zihin onu bulur ve takdir eder ama zihin takdir etme eyleminde onu icat etmez ya da yaratmaz.¹⁷⁷

Temple’da değerın fiziksel süreci bir araç olarak kullanması ahlak alanında da görülür. Bir eylemin ahlaki olarak nitelendirilmesi de insanın ona yüklediği anlam sebebiyledir.¹⁷⁸ Eylem tek başına fiziksel bir niteliktedir. Temple’ın burada verdiği örneğe göre öldürmek bir eylemdir. İnsanın bireysel maddi kazancı sebebiyle bir insanı öldürmesi kötüdür. Ancak eğer bir hainin birçok acıya sebep vermeden önce öldürülmesinden bahsediyorsak bu, iyi olarak nitelendirilecektir. Sonuçta fiziksel eylem tek başına değil zihnin ona yüklediği amaç veya anlamla değer kazanmış olur.

3.2.2. Saf Aklın Ahlaki Değerleri Tespit Etmede Yetersizliği

Temple’a göre örneğin bir adam zalimliği hayattaki en iyi şeylerden biri olarak gördüğünü söylese buna karşı, Sokrates'in benzer bir bağlamda Callicles'e yaptığı gibi onu kendisiyle çelişkiye düşürmeye çalışılabilir ve böylece söylediği şeyi gerçekten kastetmediğini gösterilebilir. Bunun da fayda vermediği durumda bir hapisaneye veya tımarhaneye kapatırılabilir ama onun önermesine doğrudan cevap verilemez.

¹⁷⁵ Temple, *Nature, Man And God*, 216.

¹⁷⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 214.

¹⁷⁷ Temple, *Nature, Man And God*, 215.

¹⁷⁸ Temple, *Nature, Man And God*, 211.

Temple buna binaen “Bizim değer duygumuz ve nihayetinde her insan için kendi değer duygusu, nihai ve sondur.” demektedir.¹⁷⁹

Temple’ın felsefenin ahlak alanında bir şey söylemekten aciz olduğunun iddia ettiğini düşünmemeliyiz. Ona göre felsefe, ahlak üzerine konuşur ancak kendi yöntemlerine sadık kaldığı sürece bu ahlakın nedenini ve en yüksek ahlakın tespitini yapması mümkün görünmemektedir. En yüksek ahlakı tanımlayan filozoflar da aslında bunu yaparken mantıksal önermelerini temel inançları üzerine inşa etmişlerdir. İyiliği aramalıyım ama neden? Saf akıl, tek başına pratik gerekliliklerin nedenine dair cevaplar vermekten aciz kalmaktadır. Kant için de insan zihninin iki önemli fonksiyonu vardır. Bilimsel (teorik) ve ahlaki (pratik) akılların alanları birbirinden tam olarak ayrıdır. Ancak Kant için bu iki aklın da işletilmesi çok önemlidir. Birbirlerinden bağımsızdırlar ancak insan hayatı için gereklidirler. Saf (teorik) akıl, insanın temellendirebildiği alana tekabül ederken pratik akıl kabullerin olduğu a priori alandır. Saf akıl bize teoriyi vermekte iken pratik akıl bizim gerçeklikle irtibatımızı sağlar.¹⁸⁰ Felsefe, insan zihninde salt akla ait olmayan unsurların da varlığını tanımak zorundadır.¹⁸¹ Aklın kendisinde bulunan a priori yargıların varlığı Kant’ta belirgin olmakla beraber örtülü veya açık şekilde tüm düşüncelerde görülür. Bu akılda hazır bulunan metafizik yargılar, insan aklının hayatına devam için sorduğu soruların tatmin edilebilmesi anında ortaya çıkar. Çünkü aklın tümevarımcı kısmı anlamlandırma gerektiren bu hayati sorulara cevap vermede yeterli değildir. Hiçbir insan bu kabullerden kaçamaz.¹⁸² Çünkü bu sorulara dair verilen cevaplar ne olursa olsun bir akıl sıçraması içermektedir ve aklın temel ilkeleri ya da tecrübeyle doğrulanamaz. Örneğin insanın ahlaklı olmasının nedenini kendisini koruma güdüsü gibi çok mekanik bir kurala bağlarsak ve insanın ahlak yasasına uyarak diğer insanların da buna uymasını bekleyerek davrandığını söylesek bile bunu felsefi olarak doğrulama imkânının olmadığını görürüz.

¹⁷⁹ Temple, *Nature, Man And God*, 53., F. H. (Francis Herbert) Bradley, *Essays on Truth and Reality* (Oxford: Oxford : Clarendon Press, 1914), 132.

¹⁸⁰ Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, 16.

¹⁸¹ Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, 88.

¹⁸² Durah, *Aklın Anatomisi Salt Aklın Eleştirisinin Teşrihi*, 160.

Temple'a göre ahlak, eylemlerde bir amaç seçimi mümkünse ortaya çıkar. Eğer amaç sabitse ve sadece şekilsel olarak bunun nasıl yapılacağı düşünülüyorsa burada ahlaktan değil, zekanın (aklın) kullanımından bahsedilmektedir. Hayvanlar için güdülerini doyurmak sabit bir amaçtır. Hangi hayvanın beslenme ve üreme seçiminin daha ahlaki olduğunu sormamız saçma olacaktır. Onlar aynı amaca giden farklı tekniklerdir. İşte bu sebeple Temple, ne zaman zihin farklı amaçlar arasında seçim yapmaya başlarsa o zaman bir ahlaktan bahsedilebilir demektedir. Zihin farklı amaçlar fikrine sahip olur olmaz ve bunlar arasında seçim yapmaya başlar başlamaz, seçimine uygun olarak ahlaki yüklemelerin öznesi haline gelir. Ancak bu yüklemeler seçilen amaçtan alınan tatmin derecesine göre değil, tatminin arandığı amacın niteliğine göre belirlenir. Bu noktadan sonra "beni memnun ediyor" değil, "ahlaki buluyorum" diyerek nesnel bir yargıya doğru geçilmektedir.

Temple için insan, tek tek olaylar üzerinde değil ilkeler üzerinde konuşmaya başladığında ahlakın alanına ilk giriş yapmış olur. Bu adımla beraber hayvani dürtülerden uzaklaşmanın ilk aşaması gerçekleşir. Herkes için geçerli nesnel ilkeler belirlenir ve tek tek olayların üzerine bu ilkeler uygulanabilir. Ancak hala bu noktada amaç ve anlamlandırma eksiği ortaya çıkar. Örneğin servet kazanmanın veya güçlü olmanın tek başına ahlaki iyi olarak kabul edildiği bir toplumda da nesnel bir ölçüt belirlenmiştir. Sonuçta herkes servet kazanmaya veya güçlenmeye çalışır. Fakat buradaki ilkenin referansı yine çoğunlukla ben merkezidir. Genel geçer bir kural konulmuş olmasına rağmen bu kural özünde sosyal değil, ben merkezci bir kuraldır.¹⁸³ Çünkü burada toplumsal olarak çıkar çatışması ortaya çıkar. Birilerinin zengin olması için diğerlerinin fakir olması gerekir. Bu da çatışmaya yol açar. Servet edinmenin başlıca iyi olarak kabul edildiği yerde hayvani düzen terk edilmiş olunur ancak referans hala ağırlıklı olarak benliktir.

İnsanın görünürdeki iyinin gerçekte de iyi olduğundan emin olması için ön kabullerinin doğrulatmaya ihtiyaç duyar. Eğer elinde tuttuğu pusula yanlış kuzeyi gösteriyorsa insanın gittiği yolun gerçekte yanlış olduğunu anlaması ancak dış bir etkiyle mümkün olur. Gerçek iyiliğine olmayan, görünürdeki bir iyiliğin peşinden

¹⁸³ Temple, *Nature, Man And God*, 518.

gittiği için kendi içinde rotasını yeniden yönlendirme gücüne sahip değildir. Eğer insan kurtuluşunun araçlarını kendi içinden üretemiyorsa, bu kurtuluş ya dışarıdan gelmeli ya da hiç gelmemelidir.¹⁸⁴ Bu doğrultma doğal teoloji tarafından yapılamaz. Çünkü o insanın zihninin dinamiklerine bağlıdır ve iç etkiyle oluşur. Değer yargılarının dayandığı ruhani ilkelerin düzeltilmesi için gerekli olan dış müdahale vahiy tarafından sağlanmaktadır. Çünkü ahlak ilkelerini dayandıracağımız bu ruhani ilkelerin saf akıl tarafından sağlanması mümkün görünmemektedir. Onlar için dış bir kaynağa ihtiyaç duyarız.

Elde etmek, doğası gereği insanın kendisine kazanç sağlama arzusundan kaynaklanır. Bunun yanında Temple'a göre elde edildiğinde diğer insanların dolaylı olarak zarara uğratıldığı maddi kazançlar yanında bilgi, güzellik ve sevgi gibi bireysel kazancın diğerlerinden bir eksiltmeye yol açmadığı kazanımlar da vardır. Birinin bunlardan birinden faydalanması diğerlerinin faydalanmasının önünde engel oluşturmaz. Bilgi stoğu öğrenilerek tükenmez. Seven kişi, diğerlerinin sevgisini azaltmaz. Bunlar sahip olunarak çoğaltılan şeylerdir ve Temple'a göre insan kendini bu duygulara teslim ettiği ölçüde bunlara sahip olabilir. Hayvani düzenden uzaklaşmanın nihai noktası budur. Kendini bilgiye teslim etmeyen birisi onu satın alamaz. Temple için, burada en ünlü resimlerin orijinallerini satın alan bir koleksiyoner; karşılarında etkilenmez, bireysel bir çıkarı olmaksızın onlara kendini teslim etmezse o eserlere bilgisayar ekranından bakan bir sanat öğrencisinden daha az estetik duygusuna sahiptir. "Güzellikten zevk almak isteyen kişi ruhunu onun büyümesine teslim etmelidir; sevmek isteyen kişi benliğini vermelidir, çünkü sevgi budur."¹⁸⁵

İnsan Temple'da ben merkeziliğinden uzaklaştığı ölçüde iyiliğe yaklaşır. Örneklerde de görüldüğü üzere Temple için iyilikler benliğin inkarını gerektirmektedir ve bu amaca ulaşıldığı ölçüde teslimiyet anlamına gelir. Kişi bilgiye, güzelliği ve sevgiye ulaşmak için kendini teslim etmelidir. Bu teslimiyet kemale tapınmayla ulaşır. Tapınma seviyesindeki bir teslimiyet en yüce teslimiyettir. Temple bu çıkarımlarını

¹⁸⁴ Temple, *Nature, Man And God*, 514.

¹⁸⁵ Temple, *Nature, Man And God*, 518.

insanlık için en yüce iyilik tapınmayla ortaya çıkar önermesine kadar götürür. Çünkü tapınma kendini tapınılan şeye tam anlamıyla teslim etmektir ve hiçbir bencillik içermez. Temple, değerler teslimiyetle kemale ereceğini söyleyerek akli değerler konusunda nihai amaca ulaşmada yeterli olmayacağını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Temple'in değerler alanını üzerine yaptığı bu düşünce faaliyetinin felsefi olarak ne kadar eleştirileceği veya anlaşılabilirliğinden bağımsız olarak, doğal teolojinin bazı sınırlarını göstermesi için önemlidir. Çünkü değerler alanı üzerine yapılan her felsefi etkinlik gibi kendi bulduğu bu sonuçta bizlere sonuçta ne yapılması gerektiğini söylememektedir. Temple için buraya kadar yapılan düşünce faaliyeti doğal teolojinin alanında kalmaktadır. Çünkü akıl yürütme sonucu ulaşılmıştır. Ona göre doğal teoloji ile insanın bencilliğini yok etmesinin yani teslimiyet ve tapınmasının iyilik olacağına ulaşılabilir. Ancak doğal teolojinin sınırları burada da ortaya çıkmaktadır. Yukarıda saydığımız alanların (bilgi, güzellik ve sevgi) hiçbiri kendi başına tapınılmayı hak etmemektedir çünkü diğer alanlar olmadan eksik kalmaktadırlar. Peki biz bencilliklerimizden kurtulmak için tapınmamız gerektiğine ulaşırsak bu tapınma neye olacaktır?

4. Temple İçin İnsanın Tanrı ile İlişkisinde Doğal Teolojinin Sınırlılığı

Doğal teoloji; insana iyiliğe ulaşmak, kendi bencilliğinden kurtulmak için tapınmaya ihtiyacı olduğunu söyleyebilir ancak tanımladığı bu Tanrı'yla insanı buluşturamaz. Mutlak iyi bir varlığa tapınması gerektiğini ve ona ulaşmak için yollar bulması gerektiğini söyleyebilir ama insanı tapınmaya ikna edemez. İnsan, kişisel ilişkilerinde olduğu gibi bu ilişkiyi de kendisi kurmak zorundadır. Temple için doğal teoloji Tanrı'yı tartışabilir ama O'nu açığa çıkaramaz.¹⁸⁶ O'nun için sadece bazı vasıflar bulabilir ve bunlar çoğunlukla O'nun ne olamayacağı (selbi sıfatları) ile ilgilidir. Böylece doğal teoloji kendi başına tapınılacak varlığı göstermekten acizdir ve sınırı böylece ortaya konmuş olur. Felsefenin tek başına Tanrı'nın bizzat belirlenmesine gücü yetmez ancak O'na bir işarette bulunabilir. Çünkü felsefenin bulduğu Tanrı kişisellikten yani bir gerçeklikten uzak olmak durumundadır. Bir

¹⁸⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 514.

prensip veya bir ilkedden öteye geçemez. O, soyut ve çehresizdir. Oysa insanın gerçek Tanrısı çok daha ayrıntılı bir eşkale sahip olmalıdır.¹⁸⁷ Deizm veya panteizmde net bir şekilde gözlemleyebildiğimiz Tanrı bir çeşit kozmik bilinç, dev bir bilgisayar veya evrendeki hareketlere hükmeden denklemlerin toplamı olarak açıklanır.¹⁸⁸

Felsefecilerin aklın Tanrısı olarak ortaya koydukları aslında kendi ön kabullerinin biraz idealleştirilmiş bir versiyonudur. Yani patentleri kendilerine aittir ve evrensel olarak nitelemeleri sadece bir makyajdan ibarettir.¹⁸⁹ Dış otoritenin ortadan kaldırılması insanın nesnel bir inanç yakaladığı değil, başka doğrulanamaz dış etkilerin tercih edilmesi anlamına gelmektedir.¹⁹⁰ Çünkü eğer gerçekten bir Tanrı'dan bahsediyorlarsa O'nunla kişisel bir ilişki kurmak durumundadırlar. Dini fenomen, aklın ilkelerine sıkı sıkıya bağlı açıklamalardan hiçbirine indirgenemez.¹⁹¹ İnsanın tapınması için düşünsel tartışma yeterli değildir. Çünkü tapınma içerisinde kişisel bir ilişki barındırır ki bu biraz önce gördüğümüz bilgi, güzellik ve sevgi barındırır. Bunları kullanarak adım atacak olan insan iradesini ya da daha sembolik ifadesiyle kalbini kullanacaktır. A. Thomas'ın dediği gibi akıl, imanın kapısını gösterebilir ancak adım atmak ve daha derin hakikatlere ulaşmak vahiyle mümkün görünmektedir.¹⁹² Böylece tapındığı varlıkla arasında kişisel bir ilişki ortaya çıkabilsin ve kendini ona teslim edebilsin. İnsanla aşkın varlık arasında bir analogiye başvurmadan yani onda kişisel öğelerin olduğu kabul edilmeden tapınma ciddi ölçüde önemini yitirir.¹⁹³ Temple bu noktada "kişilikten mahrum varlık nasıl olur da benim hayranlığımı, sevgimi, itaatimi kazanabilsin?" sorusunu sorar. Aklım teslim olması gerektiğine ikna olsa bile kalbim üzerinde tam yetkiye sahip değildir. Benim kendimi teslim ettiğim yüce şey hem felsefi olarak iyi hem de sempatimi canlandırarak bir kişiliğe sahip olarak kendini açıkça göstermelidir.¹⁹⁴

¹⁸⁷ Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, 25-27.

¹⁸⁸ Kolakowski, *Modernliğin Sonsuz Duruşması*, 155.

¹⁸⁹ Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, 91.

¹⁹⁰ İmamoğlu, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*, 62.

¹⁹¹ Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, 92.

¹⁹² Küçükcalp - Cevizci, *Batı Düşüncesi -Felsefi Temeller-*, 107.

¹⁹³ Charles Hartshorne, "Din ve Felsefeye Göre Tanrı", çev. Mehmet Aydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1-2 (Haziran 1981), 205.

¹⁹⁴ Temple, *Nature, Man And God*, 520.

Temple, felsefe ve bilimsel metodun yetersizliğinin insani ilişkilerde de ortaya çıktığını düşünmektedir. Kişisel olan şeyler felsefenin ilgi alanı içerisinde değildir. Aşık bir çifte birbirlerine uygunlukları için bir test yapmayı teklif etmek rasyonel görünebilir ancak ilişkinin doğasına aykırıdır. Birini sevmek ölçülebilir bir şey değildir. Buna dair bir inceleme yaparsak bir psikolog veya psikiyatr eşine ve çocuklarına duyduğu sevginin ondaki hormon, genetik ve içgüdüsel nedenleri olduğunu düşünse bile kendi sevgisini sadece bunlara dayalı olarak ifade etmez. Sadece fizyolojik nedenleri olduğuna dair bir yargısı olsa dahi o sevgi hali içerisindeyken yaşadığı tecrübenin sebeplerini ve sürecin işleyişini bilmesine rağmen aktaramayacağı bir hal olarak karşımıza çıkar. Çünkü bu ilişkilere kendisi anlam yüklemektedir, sevgiyi anlamlandırmaktadır. “Kişisel ilişkiler nadiren tam olarak formüle edilebilir ve gerçek yükümlülüklerimiz gerçek ahlaki ilişkilerimizden kaynaklandığı için nadiren herhangi bir formülle temsil edilebilirler.”¹⁹⁵ Kıta Avrupası felsefesinin de pozitivist felsefi sistemlere en büyük eleştirisi onun sadece akla olan vurgusu ve insanın duygusal, bireysel yönünü görmezden geliştirdir.¹⁹⁶ Bu eleştiri haklı olmasının yanında felsefe ve bilimin bunun üstesinden gelmesini beklemek makul görünmemektedir.

Doğal teoloji içinse felsefe ve bilimin sınırlarına tâbi olması sebebiyle din gibi Tanrı’ya dair birtakım yargılar kurabilmesine rağmen dinden farkı burada ortaya çıkmaktadır. Temple’a göre “Dinin kalbi, felsefenin argümanlarla ulaşabileceği Tanrı hakkında bir görüşten ibaret değildir. Tanrı ile kişisel bir ilişkidir.”¹⁹⁷ Tanrı hakkında akla dayalı olarak kurduğumuz yargılar sonucu belki bir ilke veya prensip olarak Tanrı fikrine (tümeline) ulaşabiliriz. Ancak Temple için bu ulaşılan Tanrı fikrine kişisel bir güven ve teslimiyet oluşmadığı sürece bunun bir dinin Tanrısı olmadığı açıktır. Felsefede ilke olarak bulduğumuz; mutlak, sonsuz, hareket etmeyen muharrik gibi şeyler bir varlığa tekabül etmezler. Soyut kavramlardan ibarettirler. Ancak insanla analogi kurularak bu soyut varlık somutlaşabilir ve tapınmaya değer olur.¹⁹⁸ O soyut ilkeler somutlaştırılmadığı sürece gerçek bir varlıktan bahsetmemekteyiz. Onunla

¹⁹⁵ Temple, *Nature, Man And God*, 193.

¹⁹⁶ İmamoğlu, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*, 81.

¹⁹⁷ Temple, *Nature, Man And God*, 54.

¹⁹⁸ Hartshorne, “Din ve Felsefeye Göre Tanrı”, 219.

aramızda bir benzerlik kuramadığımız sürece arada bir kişisel ilişkiden ve sevgiden bahsetmemiz mümkün görünmemektedir. O'nunla aramızda bir münasebet olduğu için O'na karşı kendimiz sorumlu hissederiz.¹⁹⁹

Temple'a göre felsefenin ulaşabildiği Tanrı'nın bir başka sınırlılığı da insanlara vaatte bulunamayışıdır. Kurtuluş vaadinde bulunmak aklın değil inancın sahasına girmektedir. Temple aklın, müjde veremeyeceğini ancak kurtuluş vaadinde bulunan bir müjdenin doğruluğunun anlaşılabilmesi için kriterler belirleyebileceğini söylemektedir. Doğal teoloji, bu noktada bir inceleme yapabilir ancak kendisi bir kurtuluş reçetesi çıkaramaz.²⁰⁰

Felsefenin uygulanması gereken bir reçete sunduğunu söyleyen sistemler de aslında bu alana geçtiklerinde felsefe sınırlarının dışına çıkmış olurlar ve kendileri de bir inanç sahası inşa etmiş olurlar. Onların sunduğu bu kurtuluş reçetesi de doğal teoloji tarafından incelenmesi gereken bir inanç sistemi haline gelir. Bu noktadan sonra ilahi vahye dayalı olduğu söylenen metinlerin eleştirilmesi ile aynı düzlemde eleştirilirler. Temple'a göre onların kendilerini rasyonel olarak dayandıracakları bir dış kaynak da yoktur. Doğal teolojiye dayalı olarak kurulu olduğu düşünülen böyle bir sistemin de dikkatli incelendiğinde dış kaynaklı olduğu görülür. Temple bu bağlamda ahlak kurallarının dayandığı ruhani ilkelerin akıl yoluyla ulaşılamadığına işarette bulunmuş olur. Bunun için ön kabullere ihtiyaç duyulur. Salt akılla bunları tespit ettiğini söyleyen birisi içinde bu ön kabuller, çoğu zaman içinde yaşadığı toplumun genel kabullerinden elde ettiği verilerin yorumlanmasına dayandığı görülür. Toplumun değer yargılarının ise o topluma nasıl geldiğine dair incelemelerin yapılması gerekir. Ancak insanın kendini sınırlayacak kuralları kendi kendine dayalı veremeyeceği açıktır çünkü Temple'a göre insanın içinde ben merkezilik vardır ve bundan vaz geçmesi için kendini bir şeye teslim etmesi gerekir.

Temple, doğal teolojinin dinler için önemli rolünü onları değerlendirmek ve ilkesel olarak uygunluklarını kontrol etmek olarak açıklar. Yapabileceği ve yapması gereken şey, dini her argümanını acımasız bir eleştiri süzgecinden geçirerek, insanlığa

¹⁹⁹ Şahin, "Gazâlî'de Bir Değer Olarak Estetik (Güzellik)", 176.

²⁰⁰ Temple, *Nature, Man And God*, 514.

yardım vaat edecek olan sesin nasıl bir ses olması gerektiğini ortaya koymaya çalışmak olmalıdır. Ancak bu ses kendisine ait olmadığı gibi, söylenen mesajın sadece ilkesel olarak yargılamasını yapabilir. Temple burada ilahi mesajın değerlendirmesinde de doğal teolojinin sınırları olduğunu vurgular. Kitab-ı Mukaddes'ten “Bana gelin... size huzur vereceğim”²⁰¹ ayetini örnek vererek vahyin müjde verici yönüne değinir. Temple için vahyin bu daveti yapma ya da bu vaatte bulunma hakkını değerlendirebilecek olan felsefe değildir. Bu hak yalnızca yaşam deneyiyle kanıtlanabilir ya da çürütülebilir. “Bu ilahi vahiy sayesinde dünya anlaşılır olabilir. Bu olmadan kemer kilit taşından yoksun olduğu için düşer ve zihin ile içinde görüldüğü evren arasındaki uçurum dizginlenemez kalır.”²⁰²

Doğal teolojinin temellerinin dayandığı bilim verilerinin ve buna uyumlu olan din felsefesi yönteminin, sadece ilkesel olarak bir Tanrı fikrine ulaşabileceğini görürüz. Ancak Temple'da insan için gerçek Tanrı hiçbir zaman salt felsefi bir ilke olan Tanrı olmamalıdır.²⁰³ Çünkü ancak yaşayan gerçek bir Tanrı'ya olan inanç, insanı iyiliğe yönlendirir. Bu noktada Aydınlanmanın hatası olan öznel olanın reddine düşmek²⁰⁴ insan zihnin ve bireysel tecrübesinin anlaşılmasını imkânsız hale getirecektir.

Doğal teolojiyle Tanrı fikrine ulaşırken kullandığımız araç akıl, dolayısıyla felsefedir. Ulaştığımız varlığa karşı bireysel tutumuz yani bireysel olarak bu varlığın bizim için ne anlama geldiği ise bizim inanç dünyamızı oluşturan şeydir. Böyle bir sonuca ulaştıktan sonra insan bu varlığa karşı ilgisiz bir tavır takınabilir ve kendisi için bir açıklamadan ibaret görebilir veya bu varlığın kendisi ile ilişki içerisinde olduğu ve kendisine karşı sorumlu olduğunu düşünebilir. Bu iki örnek düşünce de aslında felsefi olarak ulaşılan sonucun kişisel olarak anlamlandırılmasından ibarettir, yani birer inançlılardır. Birincisi dini bir inanç değilken ikincisi dinlerin temelindeki inancı oluşturur.

²⁰¹ *Kitab-ı Mukaddes* (Erişim 13 Ocak 2024), Mat.11:28.

²⁰² Temple, *Nature, Man And God*, 520.

²⁰³ Temple, *Nature, Man And God*, 498.

²⁰⁴ Cafer Sadık Yaran, “Yeni Doğal Teoloji ve Doğu İslâm Felsefesi Mirası”, *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim* 31-32 (2003), 159-160.

5. Temple'da Akıl ve İnançın İnsan İçin Zorunluluğunun İncelenmesi

Temple, aşkın sahası ile uğraşırken akılı bir araç olarak kullanmak zorunda olduğunu ancak insanın bundan daha fazlasına muhtaç olduğunu düşünmektedir. İnançın gerekliliğine dair düşüncesini ontoloji, epistemoloji ve aksiyoloji alanlarına dair doğal teolojinin sınırlarını göstererek ortaya koymaya çalışır. Aklın gerekliliğine dair düşüncesini ise doğal teolojinin dinler için gerekliliğine ve inancın anlaşılmasında aklın rolüne vurgu yaparak ortaya koyar. Bu sebeple O'nun için inanç ve akıl insanın hakikate ulaşmasında zorunlu elementlerdir. Onun bu düşüncesinin iki yanlış kabule bir cevap olduğu görülebilir. İlki inanmanın akıl ile bir ilgisinin olmadığı, ikincisi ise dinlere inanmayan birinin inanca hiç başvurmadığı yanılgılarıdır.

İlk kabulün sebepleri arasında geniş kitlelerin inançlarını felsefi metotla temellendirme uzmanlığına sahip olmaması gösterilebilir. Ancak bu onların inançlarını aklileştirmedikleri anlamına gelmez. Özellikle inancın kabulüne ilişki çocukluktan yetişkinliğe geçiş sürecini bunun doğru olmadığına dair bir eleştiri olarak sunmuştur. Bu noktada geniş kitlelerin inançlarını felsefi olarak savunamamalarını güven unsuruyla anlatmaktadır. Temple, nasıl ki fiziki âleme dair kabullerimizin bir kısmı uzmanlara olan güvenimize dayanmaktaysa metafizik konular için de doğru düşünme üzerine uzmanlaşmış kişilere başvurmamızın da rasyonel bir davranış olacağını belirtir. İslam düşünce mirasında da bu durumun avam havas ayrımını tetiklediği görülebilir.²⁰⁵ Bu anlayış aslında arka planda din adamları ve belki de peygamberlerin otoritesinin kabulünü makulleştirmektedir. İnsanı sadece uzmanların kontrolüne bırakmak irade ve sorumluluğuna sınır koymak gibi görülebilir. Bu noktada Temple, insanın uzmanı anlama çabası içerisinde olmasını ve ondan aldıklarını kendi sistemini kurmak için kullanması gerektiğini söylemektedir.²⁰⁶

İnanç alanında aklın kullanılmadığına dair yanılgının bir diğer sebebi ise Aydınlanma sonrası felsefenin sınırlarının deney ve gözleme dayalı olarak ciddi şekilde daraltılmasıdır. Önergeler katı doğrulamacı yaklaşıma uymadıkları için

²⁰⁵ Bayram Dalkılıç, "Sadreddin Konevî Vasiyetnâmesi'nin Din Felsefesi Problemleri Açısından Değerlendirilmesi", *Makâlât* 2 (1999), 164.

²⁰⁶ Temple, *Nature, Man And God*, 20.

anlamsız ilan edilmişlerdir. Ancak bu tavır uzun süre felsefi etkisini koruyamamıştır. Temple'ın kürsüye çıkışından yaklaşık 30 yıl kadar önce “Dini Deneyimlerin Çeşitleri” ders serisini aynı kürsüde anlatan William James buna önemli bir örnektir. James, belirlenen ilkelere uyduğu sürece dini tecrübenin kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir. Böylece James’e göre nesnel kurallara tâbi olduğu sürece tecrübenin bireyselliği onun rasyonel oluşundan bir şey götürmemektedir.²⁰⁷ Benzer bir şekilde Richard Swinburne de insanların bireysel güvenilirliğine dair geliştirdiği safdillik ilkesiyle beraber aslında geniş kitlelerin inançlarını dayandırdıkları önemli akıl yürütme metotlarından birini felsefi literatüre kazandırmıştır.²⁰⁸ Benzer çalışmalar yapılmadan önce bu ilkenin felsefi olarak görülmesi düşünülmeydi. Temelde bu ilkeye dayalı inanç geliştiren geniş halk kitleleri, akıl dışı olarak nitelendirilmekteydi. Ne var ki şimdi nasıl dini tecrübe rasyonel bir tartışma konusu olarak görülüyorsa, literatüre kazandırılmamış ilkelere dayanarak inanan insanlar da inançlarını aklen meşrulaştırmadıkları ithamına maruz kalmaktadırlar.

Bir uzman inceliğinden yoksun olsa da insanlar Temple'ın belirttiği gibi inançlarını zaman içerisinde rasyonel bir zemine oturtmaktadırlar. En basit yapıdaki bir inanç argümanı bile bir uzmanın elinde önemli bir rasyonel argümana dönüşebilir. Örneğin “Ya doğruysa?” gibi bir basit düşünce Pascal'ın elinde Tanrı'nın varlığına dair geçerli pragmatik bir argüman haline almıştır. Bu düşünürlerin de gösterdiği üzere inanan insanın hedefe ok atmaya çalışan kör bir adama benzetilemeyeceğini, insanların inanmasında rasyonel yaklaşımın ifade edilmesinde çok çeşitli yaklaşımlar geliştirdiğini bize göstermektedirler.²⁰⁹ Sonuç olarak metafizik alan ile ilgili kendine sunulanları inceleyecek vakti olmayan insanlar da kendi zihin dünyalarında geçerli argümanlar üzerine inanmaya devam ederler.

İnanmayan insanların inanca hiç başvurmadıklarına dair yanlışlığı ise Temple'ın ikinci bölümde ortaya koymaya çalıştığı felsefenin sınırlarının anlaşılmasında sebebiyledir. Herhangi bir dine inanan insanlar da hayatlarına devam etmek için

²⁰⁷ Ömer Faruk Erdem, *Pragmatizm & Din W.James'te Dini Tecrübe ve Epistemik Değeri* (Konya: Yediveren Kitap, 2022), 183-184.

²⁰⁸ Erdem, *Pragmatizm & Din W.James'te Dini Tecrübe ve Epistemik Değeri*, 171-172.

²⁰⁹ Ömer Faruk Erdem, “William James'te İnançın Rasyonelliği”, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 11/3 (2021), 1361.

fiillerine bir anlam bulmak zorunluluğu hissederler. Temple'a göre özellikle aksiyoloji alanında ciddi inançlar geliştirmek durumunda kalmaktadırlar. Ancak bunların kaynağı vahiy olmasa dahi birer inançtırlar. Günlük hayatlarını bile çoğunlukla inançları üzerine devam ettirmek zorundadırlar. Böylece Temple'a göre inanç ve aklın kullanımı insanlar için kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Bilgi, düşünce ve inanç sahasının her insan zihninde yansımaları bulunmaktadır. Bilimsel bilginin ortaya konmasında, deneyin bir bilgi kaynağı olduğuna dair düşünsel bir temellendirme ve bunun değişmeyeceğine olan inanç bulunmaktadır. Bu düşünce ve inanca itiraz edildiğinde bilimsel bilgi de dayandığı nihai öncülleri kaybedeceği için muhatabına bilgi veremez hale gelecektir. Benzeri süreçleri dini veya felsefi yargılarda da görmemiz mümkündür. Dini yargılar da en azından eser miktar da gözlem bilgisi ve felsefi düşünce içerecek şekilde ortaya konmak durumundadırlar. Aynı şekilde felsefi yargılar da temel inanç öğeleri ve gözlem bilgisine ihtiyaç duyarlar. Eğer bilim insanı, gerçek bir katkı sağlamak istiyorsa belirli felsefi teorileri aklen kabul etmeli²¹⁰ ve inandığı temel kabullerin olması gereklidir. Aynı şekilde felsefeci felsefeye bir şey katmak istiyorsa bilimsel verilere sahip olmalı ve güvendiği ön kabulleri olmalıdır. Bir din adamı inandığı kabulleri önemine ikna olmak ve bunları yaymak istiyorsa bilimsel veriler ve felsefi ilkeleri incelemeli, onları kullanmalıdır. Bu bir öneri değil bir zorunluluktur.

Descartes, Bacon ve Newton gibi bazı isimlerde din, felsefe ve bilimin düşüncenin farklı kompartımanları olarak görülmesi de onların parçalanabileceği²¹¹ ve tek başlarına var olabilecekleri yanılgısına zemin oluşturmaktadır. Bu anlayış benimsendiğinde içlerinden birini seçmek ve onun muteber olduğunu düşünmek için ilk adım atılmış olur. Descartes'ın takipçilerinde bunu çok net bir şekilde görebiliriz. İkiye bölünmüş ve birbirleriyle bağlantısı olamayan bir zihin tasavvuru uzun süre devam ettirilememiş, herkes kendine birini seçmiştir. A. Thomas'ın aralarında tam bir uyum bularak birleştirdiği felsefi doğru ile dini doğrunun Descartes'ta artık

²¹⁰ Teorinin gözleme olan önceliği hakkında bilimsel değerlendirme için bk. Chalmers, *Bilim Dedikleri Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*, 65-67, 127-131.

²¹¹ Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, 15.

birleşmeyecek şekilde ayrıldığını görmek mümkündür.²¹² Aynı şekilde, felsefe ve din arasında süt kardeşliği ilişkisi olduğu fikri de bu inanç ve akli birbirlerinden bağımsız hale getirmektedir.²¹³ İbn Rüşcü yaklaşımında bu iki alanın birbirinden tam tefrikine dayanmaktadır. Çünkü akıl ve dinin çıktıkları uyumlu olsa da birbirlerine ihtiyaç duymadan eksiksiz bir sistem ortaya koyabileceklerine dair bir kabul vardır.²¹⁴ Ancak Temple'a göre felsefe inanca dayanmadan eksiksiz bir sistem kuramayacağı gibi din de akıl olmadan eksiksiz bir sistem kuramaz.

²¹² Er, *Ontolojinin Dinî Tasavvurların İçeriğine Etkisi (Doğal Teoloji)*, 29.

²¹³ İbn Rüşd, *Felsefe, Din ve Te'vil*, 56.

²¹⁴ Kolakowski, *Modernliğin Sonsuz Duruşması*, 142.

SONUÇ

William Temple, önemli dini görevlerinin yanında dini otoritenin felsefe tarafından eleştiriye tâbi tutulmasını savunan bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kişiliği sayesinde bir buçuk asırdır devam eden ve doğal teolojinin tüm alanlarına dair alanında ses getiren derslere ev sahipliği yapan Gifford kürsüsünde ders verme payesine erişmiştir.

Temple derslerinde doğal teoloji üzerinde inceleme yaparken doğal teolojiye yüklediği misyonun dinleri eleştirel düşünceyi kullanarak sorgulamak olduğu görülmektedir. Doğal teolojinin bunu yaparken felsefe ve bilim yöntemi kullandığını düşünür. Böyle bir sorgulamaya dinlerin makuliyet açısından ihtiyacının olduğunu ama bu faaliyetin din, felsefe ve bilim aralarında gerilim oluşturacağını belirtir. Bilim ile din arasında doğrudan bir ilişki olmamasına karşın birbirlerinin alanına girmeleri sebebiyle bir çatışma algısı olduğunu tespit eder. Felsefe ile din arasında ise Temple'a göre sağlıklı bir gerilim olması önemlidir. Böylece ikisi de aşırılıklara kaçmaktan kurtarılır. Gerilimlere dair en bariz tavrının hiçbir alanın hayat hakkının elinden alınmaması olduğunu görebiliriz. Bunu tespit ederken hem dini hem de felsefi çevrelerin uç fikirlerini görme imkânı bulmasından yararlanmış görünmektedir.

Temple dine bir alan açmak için bilim ve felsefenin sınırlarını çizmeye çalışır. Doğal teolojinin işlevinin yanında sınırlarını da tespit etmenin gerekliliğinin üzerinde durur. Bu noktada Temple felsefenin ontoloji, epistemoloji ve aksiyoloji açısından eksiksiz bir sistem oluşturmayacağına dair eleştirilerini belirtir. Özellikle değer yargıları ve kişisel ilişkiler, felsefe tarafından tespit edilmekte en çok eksikliğin görüldüğü alanlardır. Buna bağlı olarak Temple tapınma ve vahye alan açmaktadır. Çünkü tapınma içerisinde kişisel bir ilişki barındırır. Aşkın varlıkla insanın ilişki kurmasına bağlıdır. Felsefenin ilke halindeki teorik Tanrısı bunu hak edemez. İnsanla aralarında bir analogi ve irtibat kurulması gerekmektedir. Bu Tanrı, değer yargılarının temellendirilmesinin zorluğu sebebiyle ise ahlaki pusulası bozulabilecek olan insanlara bir doğrulama imkânı gönderir. Yoksa bu karmaşık yapının kendi içerisinde düzeltilmesi mümkün görünmemektedir. Böylece inancın mutlaka insan düşüncesinde bulunmak zorunda olduğunu tespit eder. Ancak inanç, ona göre akla zıt bir hal değildir.

Tam tersine akılla desteklenmektedir. Temple, inancın insan için sorgulanan ve temellendirilen bir olgu olduğunu düşünür.

Sonuç olarak Temple'ın felsefi olarak eksiksiz bir şekilde çözülemeyeceğini düşündüğü problemler incelendiğinde tek bir zihinsel faaliyetin tüm bu problemleri çözemeyeceği göz önüne alınmalıdır. Temple derslerde bunu net olarak ortaya koyamamıştır. İnsan zihninin bilgi, düşünce ve inanca ihtiyaç duyduğu ve bu üç alanın beraber işletilmesi gerektiği tezi savunulmalıdır. Bu üç alan, insanın anlamlı bir dünya görüşü inşa etmesi için elzemdir. Bu tezin kabulü ile din bilim ve din felsefe arasındaki ilişki sağlıklı bir düşünce üzerine oturtulacağı düşünülmektedir. Ortaya konan yargıların hangi kısmının bilgi, hangi kısmının düşünce hangi kısmının inanca dayalı olduğu belirlenip o düzlemde bir tartışma ortamı kurulmalıdır. Ancak birbirinden kopuk ayrı mekanizmalar değil birbirini ikna eden bir çark sisteminin işleyişi hedeflenmelidir. Bu alanlardan birinin sınırına ulaştığı noktada diğer enstrüman devreye girmeli ve ondan sonraki yargıların ona ait olduğunun bilincinde olunmalıdır. Böylece insan zihninin en azından kendi içinde çelişkileri ortadan kaldırılmaya bir adım atılabilme zemini bulunmuş olur.

Felsefe kendi içinde bulundurduğu eleştirel düşünce sebebiyle kendi üzerine de sorgulamada bulunabilme yetisine sahip yegâne disiplindir. Ancak bu eleştirel düşünceyi kendi alanını daraltmak pahasına da olsa devam ettirmediği takdirde biricikliğini kaybedecektir. Felsefenin felsefesini yapmak önemli bir görevdir. Özellikle din felsefesi alanında yapılan çalışmalarda felsefenin aşkın alana dair sınırlarının çizilmesi üzerine çalışmaların artırılması gerekmektedir. Günümüzde birçok önemli felsefeci Aydınlanma sonrası oluşan katı temellendirmeci yaklaşımı terk etmiştir ve felsefenin sınırlarına dair çalışmalar yapmaktadır. Ancak ülkemizde bu çalışmaların halen azınlıkta olduğu görülmektedir. Bu noktada Gifford kürsüsü arşiv olarak felsefe ve din bilimleri alanı için çok ciddi bir veri deposu görevi görmektedir. Bu kürsünün ülkemizde felsefe ve din bilimleri akademik çalışmalarında çok az dikkat çekmiş olması değiştirilmesi gereken bir veridir. Hem içeriği hem de geleneği açısından ülkemiz akademisinin ihtiyacı olan bir yaklaşımı bize sunmakta olduğunu düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Arslan, Hüsamettin. *Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 6. Basım, 2019.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 15. Basım, 2019.
- Barett, Peter. "Natural Theology". *Encyclopedia of Sciences and Religions*. 1416-1425. Dordrecht: Springer, 1. Basım, 2013.
- Basmacı, Abdullah - Erdem, Ömer Faruk. "Blaise Pascal'ın İmanın Rasyonelliğine Dair Düşünceleri Üzerine Bir Analiz". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (Aralık 2019), 155-174.
- Batak, Kemal. "Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2008), 45-76.
- Bezci, Bünyamin. "Kant ve Hegel'in Felsefesinde Etik Anlayışı". *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 5/9 (2005).
- Birch, Jonathan C. P. "Imagining the Gifford Lectures". *Theology in Scotland* 29/1 (06 Mayıs 2022), 55-71. <https://doi.org/10.15664/tis.v29i1.2433>
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atlas Kitap, 12. Basım, 2018.
- Bradley, F. H. (Francis Herbert). *Essays on Truth and Reality*. Oxford: Oxford: Clarendon Press, 1. Basım, 1914. <http://archive.org/details/essaysontruthand00braduoft>
- Cain, Seymour. "Din Çalışmalarının Tarihi". çev. Ömer Mahir Alper. *Batı'da Din Çalışmaları*. İstanbul: Metropol Yayınları, 1. Basım, 2002.
- Caird, Edward. "Modern Din Bilimleri Kavramı". çev. Osman Zahid ÇİFÇİ. *Akif* 52/2 (Aralık 2022), 142-151. <https://doi.org/10.51121/akif.2022.26>
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2021.
- Chalmers, Alan F. *Bilim Dedikleri Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*. çev. Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 4. Basım, 2021.
- Çalal, Ayşe - Tosun, Cemal. "İlahiyat Nedir: Öğretim Üyelerinin Görüşleri Üzerine Nitel Bir Araştırma". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Aralık 2022), 621-650. <https://doi.org/10.46353/k7auifd.1160819>
- Çifçi, Osman Zahid. "A Literary/Philosophical Depiction of The Concept of 'Authority'". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 22/1 (2022), 1-18. <https://doi.org/10.33420/marife.1086860>
- Çifçi, Osman Zahid. "Naturalist Verilerin Teistik Sonuçları (Fıtrat Kavramı Özelinde Bir Yorum Denemesi)". *EKEV Akademi Dergisi* 63 (Ağustos 2015), 345-356.
- Dalkılıç, Bayram. "Sadreddin Konevî Vasiyetnâmesi'nin Din Felsefesi Problemleri Açısından Değerlendirilmesi". *Makâlât* 2 (1999), 157-168.

- Duralı, Şaban Teoman. *Aklın Anatomisi Salt Aklın Eleştirisinin Teşrihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2022.
- Düzgün, Şaban Ali. *Allah, Tabiat ve Tarih*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Er, Filiz. *Ontolojinin Dinî Tasavvurların İçeriğine Etkisi (Doğal Teoloji)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Erdem, Hüsamettin. *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*. Konya: Hü-Er Yayınları, 6. Basım, 2019.
- Erdem, Ömer Faruk. *Pragmatizm & Din W.James'te Dini Tecrübe ve Epistemik Değeri*. Konya: Yediveren Kitap, 1. Basım, 2022.
- Erdem, Ömer Faruk. "Vicdan ve Vicdanın Ahlâkî Değeri Üzerine Bir İnceleme". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/2 (Aralık 2021), 777-802. <https://doi.org/10.33420/marife.989944>
- Erdem, Ömer Faruk. "William James'te İnancın Rasyonelliği". *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 11/3 (2021), 1356-1375.
- Ess, Josef van. "'İslam Kelamı'nın Başlangıcı". çev. Şaban Ali Düzgün 41/01 (2000), 399-423. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000504
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.
- Gusdorf, Georges. *İnsan ve Tanrı*. çev. Zeki Özcan. Bursa: Emin Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Hartshorne, Charles. "Din ve Felsefeye Göre Tanrı". çev. Mehmet Aydın. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1-2 (Haziran 1981), 205-220.
- İbn Rüşd. *Felsefe, Din ve Te'vil*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2020.
- İmamoğlu, Tuncay. *Modern Batı Düşüncesinin Felsefî Temelleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Basım, 2013.
- Jones, Bernard Ewart. *The Concept of Natural Theology in The Gifford Lectures*. University of Leeds, PhD Thesis, 1966. <https://etheses.whiterose.ac.uk/6769/1/590652.pdf>
- Kolakowski, Lezsek. *Modernliğin Sonsuz Duruşması*. çev. Selahattin Ayaza. İstanbul: Pınar Yayınları, 1. Basım, 1999.
- Köktaş, Mümin. "Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (15 Mart 2017), 143-158. <https://doi.org/10.18037/ausbd.415672>
- Küçükalp, Kasım - Cevizci, Ahmet. *Batı Düşüncesi -Felsefî Temeller-*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2019.
- Laughlin, R. B. - Pines, David. "The Theory of Everything". *Proceedings of the National Academy of Sciences* 97/1 (Ocak 2000), 28-31. <https://doi.org/10.1073/pnas.97.1.28>

- Oizerman, Theodor I. *Felsefe Tarihinin Sorunları*. çev. Celal A. Kanat. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Schwarz, Fernand. *Kadîm Bilgeliğin Yeniden Keşfi*. çev. Ayşe Meral Aslan. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Şahin, Naim. “Gazâlî’de Bir Değer Olarak Estetik (Güzellik)”. *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*, 163-180.
- Şekerci, Ahmet Erhan. *Aydınlanma ve Din -İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı-*. İstanbul: İnsan Yayınları, 7. Basım, 2023.
- Tan, Necmettin. “Ne Umabilirim? Kant’ın Ahlak Felsefesinde Umut Kavramı”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Aralık 2014), 49-66.
- Temple, William. *Nature, Man And God*. London: Macmillian and Co., 1949. <http://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.50005>
- The Editors of Encyclopedia. “William Temple”. *Encyclopedia Britannica*. Erişim 05 Aralık 2023. <https://www.britannica.com/biography/William-Temple>
- Westerlund, Katarina. “Theology”. *Encyclopedia of Sciences and Religions*. 2253. Dordrecht: Springer, 1. Basım, 2013.
- Yaran, Cafer Sadık. *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2011.
- Yaran, Cafer Sadık. “Yeni Doğal Teoloji ve Doğu İslâm Felsefesi Mirası”. *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim* 31-32 (2003), 157-168.
- William Temple Foundation. “About The Foundation”. Erişim 07 Aralık 2023. <https://williamtemplefoundation.org.uk/about-the-foundation/>
- Bournemouth William Temple Association. “About William Temple”. Erişim 06 Aralık 2023. <https://www.williamtemple.org.uk/about-william-temple/>
- William Temple Foundation. “Archbishop William Temple”. Erişim 06 Aralık 2023. <https://williamtemplefoundation.org.uk/about-the-foundation/archbishop-william-temple/>
- Church Times. “From the archive: William Temple, Archbishop of Canterbury”. Erişim 07 Aralık 2023. <https://www.churchtimes.co.uk/articles/2017/10-november/news/uk/from-the-archive-william-temple-archbishop-of-canterbury>
- The Gifford Lectures. “History of the Gifford Lectures”. 03 Temmuz 2022. Erişim 05 Temmuz 2022. <https://www.giffordlectures.org/overview/history>
- Kitab-ı Mukaddes*. Erişim 13 Ocak 2024. <https://www.bible.com>
- New World Encyclopedia. “William Temple”. Erişim 07 Aralık 2023. https://www.newworldencyclopedia.org/entry/William_Temple